

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин ЧЕМЕРИС

АМАЗОНКА.
КИЇВ—СОЛОВКИ

CF FOLIO

Історія України в романах

Валентин Чемерис

Амазонка. Київ–Соловки (збірник)

«Фолио»

ББК 84(4УКР)6

Чемерис В. Л.

Амазонка. Київ–Соловки (збірник) / В. Л. Чемерис — «Фолио»,
— (Історія України в романах)

ISBN 978-966-03-5144-8

Нова книжка Валентина Чемериса присвячена поетам ХХ століття, імена яких стали символами великої жертвовної любові до України, незламності духу, правди й боротьби. Що спонукало Олену Телігу, героїню повісті «Амазонка», вишукану красуню-аристократку, не менш прекрасну поетесу, яку називали новітньою Лесею Українкою, ступити на кривавий шлях боротьби за визволення Батьківщини? Письменник зображує жінку, що вміє і страждати, і радіти, і бути ніжною, але коли перед нею ворог — стає хороброю та незламною. Такою й зустріла Олена свою смерть у горезвісному Бабиному Яру в Києві в лютому 1942 року, де її, патріотку, члена ОУН, розстріляли німецькі фашисти. Про трагічну долю чотирьох поетів: Крушельницьких — батька Антона й сина Івана, та Вороних — батька Миколу й сина Марка, про їхнє життя, творчість, любов і загибель під час сталінського «Великого терору» 1930-х років читач дізнається з роману-есе «Київ — Соловки».

ББК 84(4УКР)6

ISBN 978-966-03-5144-8

© Чемерис В. Л.

© Фолио

Содержание

Амазонка	6
Пролог	7
Частина перша	12
Частина друга	26
Кілька сторінок про ОУН	42
Олег Кандиба, він же Ольжич, він же Лелека...	46
Частина третя	51
Частина четверта	63
Окупація	63
«Вона готувалась до нього, як наречена до шлюбу»	64
Кінець ознакомительного фрагмента.	72

Валентин Лукич Чемерис
Амазонка
Київ – Соловки

© В. Л. Чемерис, 2016

© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2016

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2006

Амазонка Повість із життя Оленки Шовгенової, яка стала Оленою Телігою

Амазонки...

Так, так, вони, незбагненні ось уже чи не тисячу літ. У грецькій міфології – жінки-войовниці, жінки-вершниці. (На всяк випадок: озброєні!)

Або ще амазонки – войовничий народ, що складався лише з... жінок. Із самих лише жінок. Ну й греки! Такому «народові» можна лише поспівчувати – що без чоловіків. (Як, між іншим, і чоловікам, якщо такі – не доведи Господи, – чомусь опиняться без жінок!)

В Україні – це чарівна жінка, яка присвятила чоловікам найпоетичніші рядки, поетеса і...

І – войовниця. Як і годиться бути амазонці.

Все своє коротке – амазонки рано гинуть, бо – жертвні – наша українська Амазонка, про яку далі піде мова, провела на невидимому бойовому коні – боронила рідну Україну. І загинула, як і належить гинути амазонці – на передній лінії боротьби.

Хотіла йти «крізь січні в теплі квітні», «крізь біль розлук у радість стріч...»

А довелося йти крізь лютий Лютий. «Вітри віють безперестанку. – Пише з Києва в останньому листі. – Мороз такий, що всі ми ходимо, як святі Миколи або снігові баби... Замерзає вода у водопроводі, зі світлом все роблять різні експерименти... Пальта в нас всіх неймовірно легкі... Одним словом: „сніг і вітри над моєю вітчизною“. Але за цим снігом і вітрами відчувається вже і яскраве сонце і зелена весна... Дожити б...»

Саме цієї Весни і цього Сонця вже не побачила. Бо сама собі вибрала – і напропорочила – таку смерть.

І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар:
Гарячу смерть, не зимне умирання...

Пролог

Вона була така весняна...

Розцвітають кущі ямину,
Грає сонце в височині:
Чи зустріну, чи не зустріну?
Чи побачу тебе, чи ні?
І куди б скерувати кроки,
Щоб тебе я могла знайти?
Тільки бачу – іде високий,
Приглядаюсь, чи то ж не ти...
І не вітряно, і не хмарно, —
Все заповнить весняний сміх!
Цілий день я проброджу марно,
Не зустрівши очей твоїх.
Та зате серед ночі, любий,
В весняному мойому сні, —
Поцілуєш мої ти губи
І щось ніжне шепнеш мені...

Першою з її опублікованих поезій і стала поезія «Розцвітають кущі ямину...». Вона з'явилася в «Літературно-науковому віснику» Дмитра Донцова у 1928 році, коли авторці вже виповнилось двадцять два роки – юна поетеса довго не давала до друку свої творіння, аж доки друзі без її згоди не відіслали потай поезії до редакції журналу, де вони відразу ж – на превеликий подив авторки – й з'явилися.

Ім'я їй було дане Олена.

Вважається, що це ім'я – Олена – від грецького імені Helena. А Helena від hele – сонячне світло.

Або від helene – смолоскип.

А в цих двох словах – сонячне світло, смолоскип – вся вона.

Бо й була такою для світу, для людства – сонячним світлом (від того, що вона прийшла до роду людського, на планеті Земля стало більше сонячного світла). І смолоскипом вела рід людський крізь темряву ночі до світла. І згоріла, як згорає смолоскип, повністю віддавши світу своє світло.

Ті, хто знав Олену Телігу, згадуватимуть потім: була це жінка чарівна, повна індивідуальної жіночої принади. Говорила глибоким альтовим голосом і сміялась часто закотисто. Мала приємні риси обличчя, рівний ніс, виразні уста й живі очі, що вмili кидати блискавиці. Була вище середнього зросту, шатенка, рівномірної будови і пристрасно любила танці. «Сьогодні кожний крок – хотів би бути вальсом...» А в життя вона входила, «як в безжурний танок...»

Була відважна й одверто висловлювала думки. Любила жартувати і вмila яскраво передавати свої погляди на людей... Розсипала свою «зайвину перлисто», «комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх...»

Ще авторка спогадів додає:

«Вмila вдягатися з вишуканим смаком і любила бути добре вдягненою».

До речі... Якось одне видання («Ілюстровані вісті») вмістило карикатури на відомих людей – як весела ілюстрація до українських пісень. Так ось, до слів «А за мною, молодую,

ходять хлопці чередою», була карикатура на Олену Телігу, що вона, мовляв, водить за собою хлопців чередою...

Олена страшенно образилась на художника. Образилась як жінка. І образилась не на дружній той шарж, а на капелюшок, що був на ній зображений. Геть не модний, якийсь... м-м... некрасивий. Принаймні таких вона ніколи не носила і ніколи б у житті й на п'ять хвилин не вдягла. Бо знала смак як у доброму вбранні взагалі, так і в капелюшках зокрема. Та й «сидів» на ній у тій карикатурі капелюшок геть не елегантно. Такою вона була жінкою.

Ще із спогадів про О. Телігу:

«Була дуже чутлива, була горда і нізачо не призналася б, що в її житті щось складається не так, як вона хоче. – „Я дуже щаслива“, – говорила».

Ще згадують (таких спогадів про неї можна віднайти багато): Олена всіх «полонила своїм щирим сміхом», «влучним дотепом, блискавичними думками і ще чимось, чому тяжко було знайти окреслення...»

Зрештою, знайшли: «Ніжність у силі...»

У житті, в повсякденному побуті і в творчості, і навіть у листах була напрочуд дотепною. Про таких говорять: із словом дружить, за словом до кишені не лазить, скаже – як зав'яже. Що не слово – то зброя, влучна, своєрідна, дотепно-насмішкувата і гостра. Могла б бути – коли б її не полонила лірика – незрівнянною сміхотворкою, автором веселих творів і особливо дотепних афоризмів, що часом з неї так і сипались... Ось лише одна історія про одне з її крилатих висловлювань.

Колективних збірок гумору в українській літературі було чимало (тільки автор цих рядків упорядкував шість чи сім), але все то, так би мовити, чоловічі... Себто авторами їх виступає переважно сильна стать. Ну, може, потрапляють туди одна-дві представниці прекрасної половини роду людського, які «гуморять». От автор якось і вирішив укласти веселу збірку, у якій би виступали самі лише жінки.

Так з'явилася книга сатири та гумору «Витівниці українського сміху».

Є в українській мові симпатичне слівце ВИТІВКА. Словники його тлумачать як вчинок, вигадка, те, що виходить за межі звичайних норм; що-небудь сказане, написане, зроблене для розваги, сміху; жарт, вигадка.

А витівниці, як самі розумієте, жінки, схильні до веселих вигадок, вигадниці. Або ще – жартівниці, гумористки, авторки смішних творів. До всього ж наші жінки завжди славились витівками – тому й витівниці.

Або ще – штукарки. У доброму значенні цього слова, адже штука – це витівка, каверза, а загалом – мистецтво. Уміння, майстерність.

Згадаймо М. Кропивницького: «Я штуками людей звеселяю і тим собі на хліб заробляю». (Правда, нині штуками – мистецтвом – на хліб щось не дуже заробиш, але це вже інша тема.)

Збірка «Витівниці українського сміху» відкривається веселою творчістю матері Лесі Українки Ольги Косач, яка писала під псевдонімом Олена Пчілка, та й творами самої Лесі, вона складала віршовані фейлетони для журналу «Шершень».

Отож, від Олени Пчілки та доньки її Лесі й по наші дні. І все – витівниці нашого сміху, симпатичні наші жінки.

І серед авторок – Олена Теліга. Здається, не гумористка, ніжний лірик, жінка-легенда, національна героїня України, поетеса від Бога, патріотка.

Її поезія (як і життя та боротьба за волю і будучину України) героїчна, ніжно-лірична в своїй основі, національно-патріотична, непримиренно-відважна, полум'яно-героїчна, сповнена крилатих рядків, що й нині гартують наш дух. Зустрічаються в її творчості й сатирично-дотепні афоризми.

Ось хоча б історія про один з них.

Якось – це вже в наші дні – відомий політик і державний діяч порадив, відповідаючи на запитання українців, що нам робити:

– Треба перти плуга!

Сказано навіть влучно – треба працювати, хто ж проти цього заперечуватиме. Трудитися на нашій спільній ниві.

Сказано з народно-селянською прямою (перти), але ж і правильно. Хоч дещо й розраховано на зовнішній ефект, щоб створити імідж «свого хлопця».

– Треба перти плуга!

А мені пригадався афоризм Олени Теліги:

– Хто готує себе лише на те, щоб упрягатися до плуга, завжди матиме погонича!..

Політик, який закликав упрягатися до плуга і перти його, звичайно ж, цього крилатого вислову Олени Теліги не знав. А його – це ж наш, український сміх, – треба було знати. Бо так і сталося, як зауважила з гіркою іронією поетеса, погонич у нього знайшовся. Власне, погоничі, звичайно, олігархічно-фінансові.

Це раніше політиків і передбачила Олена Теліга.

Такі вони, жінки наші.

Та якщо ім'я їй було дане батьками, то поетичний дар – Богом. Вона його довго утаємничувала від сторонніх. (В сім'ї Шовгенових – таке її справжнє прізвище, Телігою вона стала в заміжжі – поетом вважався молодший брат Сергій, але... Написавши неміряно віршів, поетом – мається на увазі справжнім – він так і не став – що ж, буває...)

Всі, хто писатиме про неї, про її життя і творчість, її боріння й незгасне горіння, сходяться в одному: хоч її ім'я в Україні радянській і замовчувалося (навіть на просту згадку його було накладено суворе табу), вона все одно стала однією з найзначніших фігур, що поклали початок новому етапу в житті українського народу. Олена Теліга після Лесі Українки – одна з найяскравіших постатей в українській літературі. Як новий тип жінки-героїні, вона не зачинилася в уявному палаці «чистої поезії», а стала в ряди поборників свободи української нації: «Уста рішучі, як постріл, тверді, як лезо меча» – саме такими словами можна охарактеризувати твердість духу і слова «української Жанни д'Арк».

Мову українську Олена вперше почула у 12 років – тоді ж і почала її вивчати.

За своє коротке життя Олена Теліга встигла – з тих чи тих причин – десь сорок віршів написати.

Ірина Падох згадуватиме («Наше життя». Ч. 3. Філадельфія, березень 1972):

«Олена мала свою особливу техніку творчості. Як кожний профан, що вривається в тайники чужої творчості, я питала її, як творить вона, чи довго „виношує“ свої вірші. Не раз доводилося мені бачити надруковані рукописи великих поетів такі покреслені, що з трудом можна було їх відчитати. Тож, коли з поглибленням нашого знайомства й приязні я одержала від неї до прочитання її темний, мабуть у цератовій обгортці, зшиток поезії, я знайшла в ньому стрункі колони віршів. Вони були написані її власною рукою, чіткі, рівні, без ніяких скреслень та додатків. Я запитала її – скільки разів переписувала кожний вірш, заки він досягнув своєї досконалої форми. Олена з усмішкою, належною наївному питанню, відповіла, що вона не змарнувала ні однієї картки цього зошиту, пишучи ці вірші, бо створила їх у своїй пам'яті, звичайно, серед ночі. Бувало, як не вистачало ночі, її вірш „дозрівав“ задня і щойно як він „дозрів“, вона клала його на папір у цьому чорному зошиті. Бувало – звірювалася Олена, – вона вставала серед ночі, щоб записати вірша, не ждучи до ранку, хоч – додала – „своїх віршів, після їх створення, я вже ніколи не забуваю. Вони, – продовжувала Олена, – закарбовуються у моїй пам'яті і їх з неї ніяк не викинути, та все ж треба їх утривалити на папері“».

«Телігіна поезія наскрізь лірична: вона подає виключно свої власні переживання від першої особи. Глибина задуму, шляхетна жіночність, артистична досконалість оформлення,

екстаза кохання і екстаза героїзму на тлі ідеалістичного націоналістичного світогляду – ось характеристичні риси поезії Теліги. Усі вони просякнуті яскравою життєрадісністю, соняшним промінням, переможною бадьорістю. Безнадійний песиміст захоче жити, читаючи її вірші...»

Олена Теліга знає ночі без сну... І «темний розпач – найгірший трунок».

Але... перемагає, як завжди, яскрава вітальність.

Придушу свій невпинний спогад,
Буду радість давати й сміх,
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятися зміг!

Висока ідейність, цілеспрямованість, власний внутрішній світ і віра в перемогу своїх ідеалів робить її сильною в боротьбі з непоборно тяжкими обставинами, дає їй наснагу з веселим сміхом на устах нести «тяжких турбот ржавіючий ланцюг»...

«...Теліга є невмирущим зразком того, якою має бути українська жінка, вона – блискучий приклад того, як багато може дати нації жінка...»

А в лютому 1942 р. вона дала нам і наступним поколінням неперевершений, невмирущий приклад великої цивільної відваги й безкомпромісності аж до смерті...» – Олена Звичайна.

Повний рукопис її поезій загинув у київському гестапо, збереглися лише 38 поезій, що й друкуються у її посмертних збірках (крім прози).

Життя її урветься рано – в 35 років.

«Смерть свою зустріти в Києві...»

Це в неї, мабуть, так на роду було написано: «Смерть свою зустріти в Києві».

Життя не стоїть, а йде
З гострим сміхом
і гострим плачем...
Так їй судилося.

Така її доля – вмерти у Києві.

І смерть її буде така, яку вона собі бажала і яку напропорочила:

І в павутинні перехресних барв,
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог послав мені найбільший дар:
Гарячу смерть, не зимне умирання.

І все збудеться так, як вона й мріяла.

Життя її ніколи не було спокійне, повільне; вона горіла змаганням за майбутнє, прикрите туманом невідомого, свідчитимуть її побратими.

Бо серед співу, неспокійних днів,
Повз таємничі і вабливі двері
Я йду на клич задимлених вогнів —
На наш похмурий і прекрасний берег.
Коли ж зйду на каменистий верх

Крізь темні води й полум'яні межі —
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі...

І побратим її завершує свої спогади словами: «Так пройшла свій каменистий шлях, крізь сонце, втіхи і темінь терпіння, Олена Теліга. Як метеор перелетіла крізь життя і згасла, лишаючи вічну заграву пориву».

В осяйну мить, коли останком сил
День розливає недопите сонце,
Рудим конем летить за небосхил
Моя душа в червоній амазонці...

А коханий, який загинув разом з нею у жахному Бабиному Яру, тоді, в 1942 році, коли місяць лютий лютував, все так само приходить до неї серед ночі і, як вона писатиме, «в весняному моєму сні» цілуватиме її губи і щось їй ніжне шепотітиме...

Частина перша

Коли прокидається Ілля Муромець

А почнемо своє сказання традиційним зачином: колись давним-давно (а може, й недавно), не за нашої пам'яті (але пам'ять все ж таки наша), десь за горами, за лісами, за синіми морями, у якомусь царстві (дехто каже, що в граді Муромі) жив та був Ілля, прозваний за місцем проживання Муромцем, син простих батьків (за іншою ясою – селянський син), з дитинства приречений.

А не имел Илья во ногах хожденьица,
А по руках не имел Илья владеньица,
Тридцать лет ему было веку долгого...

Себто він тридцять літ лежав на печі без руху і без мови. І ось одного разу в хаті з'явилося троє старців – йшли-йшли тим краєм та й до Ілька Муромця зайшли. Так звані каліки перехожі.

І попросили вони милостині.
Чи хоча б водиці попиту.
Ілько їм з печі:

– Каліки перехожі, отець і матінка мої у полі трудяться, а я... Я каліка такий, як і ви. Чи ще й гірший. Ви хоч ходити можете, а я вже тридцять годочків не встаю, бо не володаю ні руками, ні ногами. Приречений я...

Старці своє: велимо тобі встати і води нам принести!

І ось Ілько, сам собі не вірячи – чудо, чудо незбагненне! – встає! Чи не вперше за тридцять літ. І приносить їм води і сам п'є (бо ж і йому не було кому водиці подати). І не просто каліка Ілько видужує, в ньому просипається якась незбагненна сила, якої не було навіть у богатирів. Хоча б у того ж Святогора...

– Иди, молодцю, у світ широкий, – кажуть йому старці. – Мова у тебе вже є, сила є. Смерть тобі в полі не писана.

За порадою старців Ілько знаходить собі коня бойового, зброю ясну, необхідне спорядження і вирушає до Києва.

Бо хоче, маючи таку силу-силоньку богатирську, «за Київ постояти»... Батьки дають йому благословення (на добрі діла, на погані «благословлення нема»). І вирушає Ілько на Київ, котрий тоді переживав скруту велику...

Але... Для чого автор затіяв сію премудрість, хтось може тут запитати?

А ось для чого.

У кожному з нас – ми ж бо люди на планеті Земля – спить свій Ілько Муромець – без мови, а часом і без ніг. І в одних він так і проспить усе їхнє життя, і вони й не підозрюють про його присутність у собі, в інших...

В Олені він пробудився ще в ранній юності. І тоді ж вона, теж відчувши в собі силу духу й боріння чи не богатирського, як і веліла їй доля (чи – провидіння), вирушить на Київ...

Про це наша повість.

Але похід на Київ буде потім, бо їй ще треба було спершу пізнати Україну, захворіти нею – на все життя.

Гарячий день – і враз достигне жито
І доп'яніють обважнілі грона.

Він ще незнаний, ще не пережитий
Єдиний день – мого життя корона.

І що це буде – зустріч, чин, екстаза?
Чи дотик смерти на одну хвилину?
Душа дозріє, сповниться відразу
Подвійним смаком – меду і полину.

А дивне серце – п'яне і завзяте
Відчує певність, мов нехибну шпаду.
Мій день єдиний! Неповторне свято!
Найвищий шпиль – і початок до спаду!

Уперше в Україні, на землі своїх батьків і прадідів Леночка Шовгенова побуває (правда, як вона потім уточнить, «всього лише однією ногою і ступивши всього лише на один клаптик української землі») у 1914 році восьмирічним дівчам, коли петербуржці Шовгенови під час традиційних літніх мандрів відвідають Святі гори на Сіверському Дінці. (До того вони побувають усім сімейством на Кавказі, де теж відкриють для себе новий, не знаний їм світ.) А Сіверський Донець – це вже Донеччина, себто Україна, про яку Леночка до того і чути нічого не чула. В Російській імперії, де вона жила і чиєю підданою була, навіть слова такого не визнавали: Україна. Малоросія – інша річ. Це не лише дозволялося, а й схвалювалося. Ну ще – але це вже на побутовому – зневажливо – рівні – Хохландія. Якась там Хохландія, якою Леночка тоді не переймалася, вважаючи себе істинною «петербуржанкою» (її словесне творіння). Звичайно ж, це означало, що вона – росіянка.

Та й не було в тому потреби – перейматися якоюсь там Україною. Та ще в сім'ї російського професора Івана Шовгенова.

І ось вони, Шовгенови, – після Кавказу з його абреками в папах та кинджалами на поясах – відвідали тиху Успенську пустинь. (Колись так називалося відлюдне місце, де жили пустельники чи хоча б один з них.) А там, на Сіверському Дінці, так звався монастир, що здійсмався на високому крейдяному березі – здається, правому, – Сіверського Дінця, на так званих Святих горах. Ось там Леночка Шовгенова і зробила для себе аж два найважливіших відкриття, що згодом переінакшать усе її попереднє життя і вразять її маленьку душу. Перше: виявляється, вона побувала у якійсь загадковій Україні, а по-друге: виявилось, що й батьки її, і сама вона з братиками своїми теж... українка. Хоч і народжена та хрещена в Росії. А все тому, що батьки її переїхали туди, вже будучи українцями, а отже, і вона ніяка не росіянка. І ось вона вперше побувала на землі своїх батьків та прадідів, яку вона тоді для себе відкрила. Аж на сьомому рочку свого життя.

Тамтешні видноколи просто полонили її. Особливо ж вразили Леночку (це пізніше дівчина дізнається, що взагалі-то вона – Олена) Святі гори, що звідтоді в неї почали асоціюватися з Україною.

Олена народилася 8 (21) липня 1906 року в Росії. За одними даними мовби в Санкт-Петербурзі, але за найточнішими – в Підмосков'ї, в Іллїнському – сім'я тоді мешкала в Москві, а літо зазвичай проводила на дачі, де дівчинка й з'явилася на світ білий.

Сьогодні це – селище міського типу в Раменському районі Московської області. Населення – 10 744 (2013). Знаходиться неподалік платформи «Іллїнська» Рязанського напрямку Московської залізниці.

Відстань до Москви – 17 кілометрів.

У селищі 22 вулиці, що мають назви.

Спершу виникло як село Іллінське десь на початку ХХ ст., коли власник маєтку Викове Іллін частину земель продав під дачі, які спершу орендували, а потім почали викупляти відомі московські артисти, банкіри, купці.

Статус «селище міського типу» – з 1975 року. Створено муніципальне утворення «міське поселення Іллінське», до складу якого входить і населений пункт – робітниче селище Іллінське.

У Санкт-Петербург батьки переїхали, коли Оленці виповнилося п'ять рочків, тож враження про московське життя в неї не збереглися, все пам'ятала, починаючи з Санкт-Петербурга, і завжди розповідала про місто на Неві з захопленням. Крім неї, в сім'ї зростали ще двоє синів – Андрій та Сергій. Рідною мовою в імперській столиці вони не користувалися, тож їх назвали напівукраїнською родиною.

У наші дні біографи поетеси дивуватимуться: справді ж бо дивно. Що? А те, що майбутня героїня націоналістичного підпілля в дитинстві навіть не чула української мови. Гувернантка навчала дівчинку німецької, французької та російської мов. Батьки хоч і були родом з України і коріння мали українське, але спілкувалися вдома з дітьми виключно російською мовою, якою вони володіли як рідною.

Дівоче її прізвище – Шовгенова (пізніше вона, як почне пробуджуватися в ній українська душа, стане Шовгенівною).

З біографічної розповіді, вміщеної у книзі «100 найвідоміших українців» (Київ, 2005), можна дізнатися, що сім'я Шовгенових щоліта мандрувала – Кавказ, Фінляндія, на Україні відвідувала Святі гори над Сіверським Дінцем, що Оленка змалечку була жвавою, непосидою. І навіть згадувала, як вона маленькою на якомусь там дитячому святі в антракті втекла від мами, вибралась на сцену і продекламувала якийсь віршик, зірвавши бурхливі оплески... Змалку вона багато читала, гарно вчилася, хоча й виснажувала гувернанток своєю жвавістю. І вже тоді віршувала – вельми, до речі, й непогано, як для її віку. Але – «до певної міри парадоксально, що, навчаючи доню французької, німецької та російської мов, батьки не дбали про те, щоб вона вміла говорити своєю, українською...»

Буцїмто пізніше дочка їм за це дорікала.

Так чи інакше, а діти зростали в Москві й Санкт-Петербурзі в атмосфері російської культури. Леночка з 9—10-літнього віку вже добре володіла французькою та німецькою мовами, а особливо – російською, що стала на той час їй уже рідною. Говорила російською чисто, без акценту і дівчинку всі сприймали за «руську».

А якось до її подружки Вірусі приїхала невідь-звідки бабуся, яка так дивно і не по-тутешньому розмовляла. Замість «солнишко» чомусь казала про небесне світило «сонечко». І це в неї так гарно, прямо-таки поетично виходило, що на її мову Леночка звернула увагу. Виявилося: до Вірусі в Петербург приїхала бабуся з якоїсь України і говорила українською мовою... І Ленуся зазначила: мова ця музикальна і співоча, бабуся нею не говорила, а ніби пісню співала. І сама така гарненька бабулечка... Наче з казки прибула до Петербурга... Деякі слова, почуті від Вірусиної бабусі, дівчинка повторювала про себе. Особливо оте – сонечко. Матінка аж подивувалася:

– Що це за... сонечко? Що, питаю, за сонечко, коли по-руському солнишко...

– Це бабуся до Віри з України якоїсь приїхала і так солнишко називає...

Мати Лідія згадала, що й вона, як Вірусіна бабуся, теж українка – хоча за давністю літ про те вже й забувати почала, проказала російською:

– Дочь моя, – урочисто почала (вона завжди так урочисто починала, коли справа, на її погляд, була варта того), – російська мова – велика мова слов'янського світу. Майже міжнародна мова. Зрештою, це мова великої імперії. І кожна культурна людина повинна її знати і говорити нею, а не якоюсь там... Не якоюсь... українською. Сказано, що солнишко – це солнишко, і нічого його називати сонечком... Тож ніякого сонечка! Не засмічуй своєї мови, дочь моя. Зрештою, якщо хочеш жити заможнo в Російській імперії, а хто не хоче жити в достатку

і бути при владі, треба добре знати російський язык і користуватися тільки ним. Ти в Росії народилася, так і будь русскою...

А Леночка, щось думаючи своє (зморщила лобик), раптом запитала:

– Ма-а... А ми справді... справді, як і бабуся Вірусі, українці?..

– Донечко моя, сонечко ти моє... Дак хіба ж я бажаю тобі зла? Опинилась я ще в ранньому дівочтві своєму в чужих краях, от і доводиться чужі пісні співати. Бо недарма ж на Україні кажуть: на чиєму возі їдеш, того й пісні співай.

– А ми, ненько моя рідненька, і на чужому возі будемо співати своїх пісень.

Мати журно посміхнулася і раптом... Раптом заспівала:

Ой у гаю, при Дунаю,
Соловей щебече,
Він свою пташину
До гніздечка кличе.
Тьох-тьох, тьох-тьох, тьох-тьох-тьох,
Соловей щебече...

Голос у матері виявився таким молодим (Леночка раніше не чула, як мати співає, та ще українські пісні) і навіть... навіть соловейковим, як вона виводила оте «тьох-тьох-тьох»... Леночка заплакала. Мабуть, від щастя, що слухає з маминих уст таку пісню.

Звідтоді вона пишалася своєю матір'ю, яка хоч і проїхала чи не все своє життя на чужому возі, але ж пісні на тім возі співала свої. Згодом дівчина дізнається, що й з батьком її матір поєднала вона – рідна пісня...

Іван Опанасович Шовгенов, за національністю українець, родом походив зі Слобожанщини. Народився він 12 листопада 1874 року в селі Кам'янка Куп'янського повіту Харківської губернії в селянській сім'ї, вочевидь середніх статків – з батькового статку йому перепав наділ у чотири десятини землі і хата.

Року 1893 Іван Шовгенов закінчив курс Ізюмського реального училища і поступив – простий селянський син, з якогось там глухого закутка України, чи то пак, Малоросії, – до Санкт-Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення, який і закінчив за першим розрядом. (Виходить, по-есересерівськи з «червоним дипломом».) Попереду в юнака була добра перспектива. Та й все в нього складалося добре. Не сьогодні-завтра його мали послати на службу до Москви як інженера-гідротехніка. Ось тільки не було поруч коханої людини, дівочого, як він казав, стану. А все тому, що Іван весь віддавався навчанню, тож було не до дівчат.

Така людина «дівочого стану» невдовзі з'явилася. Перед самісіньким від'їздом до Москви. Якось Іван ішов набережною Неви і зненацька почув чийсь милий дівочий спів – голос прямо-таки соловейковий. Крім голосу, й пісня взяла юнака за душу, бо від неї війнуло чимось далеким, вже напівзабутим – рідною батьківщиною, Україною, як Шевченко писав, безталанною...

Іван підійшов ближче. Побачив дівчину.

«О, землячка!» – подумав Іван.

А дівчина, дивлячись на потемнілі, аж вороні води Неви, зажурено і від того так щемко виводила своїм ніжним голосочком:

Ой не світи, місяченьку,
Не світи нікому.
Тільки світи миленькому,
Як їде додому!..

І тієї ж миті, як вона заспівала, з-за хмар вигулькнув ще блідий від денного світла молодик, забовтався в небесній ополонці.

– А ось і я, – підійшов до дівчини Іван.

– Хто... ти?

– Той, про кого ти співаєш, – посміхався Іван від вуха до вуха. – Твій миленький. А ти тепер будеш моєю миленькою...

Розмова відбулася ніби жартома і в той же час серйозно. Виявилось... Дівчину звати Лідою, вона дочка священика родом з України, приїхала до Санкт-Петербурга знайти якусь службу. Хоча б гувернанткою. На крайній випадок і покоївкою. Чи й навіть прачкою... Почувалася в чужому місті кепсько, нудьгувала за рідним краєм, не могла призвичаїтись до імперської столиці, де все їй було чужим і ворожим... Аж тут така зустріч із земляком, молодим і гарним. Сама доля їй послала його.

На службу до Москви, свою першу службу в якості інженера-гідротехніка Іван Шовгенов поїхав не сам, а з молододою дружинонькою Лідою...

Так їх звела рідна мова в чужій імперській столиці, звела й поєднала. Та мова, яку вони так швидко забудуть у Російській імперії і страшно будуть подивовані (мати навіть обурена), що донька їхня, от же вперта! – наперекір материній пораді стала:

– Але я все одно повернуся до Києва золотоверхого, до столиці вітчизни своєї – така в мене доля. А що саме погубить мене, українство, як ти кажеш, чи ще щось, то... Згадай Кобзаря і його святі слова:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

– Отож, – матінка зітхнула ніби гірко, – погубив. Аж в Оренбурзі у чорта на куличках опинився. В солдатчині клятій. Але ж і впертим був Тарас Григорович: караюсь, мучусь, але не каюсь... А для чого каратися та мучитися, коли можна й без цього жити в теплі та затишку.

– На чужині?

– Тіпун тобі на язык! Неруських в імперії багато і живуть нічого, коли Росію-матушку за свою матушку визнають. А ти, доню, не забувай: ти тутечки народилася. В Росії. Тож і вітчизна твоя – Росія, тутечки. І братик твій Сергій вважає – його родіна, каже, Русь великая!

– Мені ближче порада Кобзаря: за неї душу погублю!

Мабуть, тоді Леночка під руку своєї Долі мовила, бо так і станеться: погубить. І не схачу менеться.

Потім вони жили в Москві, як вельми шановані і відомі люди. Особливо батько. Він займав такі престижні посади, починаючи з посади помічника начальника робіт з виправлення переказів Волги за допомогою регуляційних споруд і часто щось там, бувало, намугикував «про матушку Волгу»... Потім працював начальником Нижньоновгородської технічної дільниці – на все тій же Волзі; начальником Московської технічної дільниці та інспектором судноплавства із завідуванням шістьма греблями, а також землечерпальними машинами; трудився інспектором при Московській окрузі шляхів сполучення. А ще він з 1905-го по 1911 рік викладав курс лекцій за своїм фахом у Московському інженерному училищі. Тож займав у Москві вельми престижне становище, був там людиною відомою, навіть мав ранг колезького асесора. Мешкали тоді Шовгенови у Москві по Луковому провулку, 4, а влітку незмінно відпочивали в підмосковному Іллінському, де й народилася Оленка (в сім'ї вже було два сини, тож Оленка, як і водиться в таких випадках, стала загальною улюбленицею).

У Санкт-Петербург, як уже згадувалось, Шовгенови переїдуть, як Оленці виповниться п'ять роців, у 1911-му главу сімейства перевели до імперської столиці інженером-гідротехніком, який мав чималий досвід роботи. Швидко став Іван Опанасович директором департаменту земельних поліпшень, очолював технічний і гідрологічний комітети, викладав у Петроградському інституті шляхів... Оленка зростала в достатку, під опікою гувернанток, вчила мови і вважала себе істинною русачкою.

Та досить було в Петрограді спалахнути революції, як Шовгенови відразу ж налагодили зв'язки з Україною (очевидно, вони з нею ніколи й не уривалися, просто батьки їх не афішували).

І ось раптом батечко Іван Шовгенов, відомий інженер-гідротехнік, фахівець свого діла, якому самовіддано служив, нарікши себе вже Шовгенівим («о» замінив буквою «і», щоб було більш по-українському), несподівано вчистю оголосив за обідом:

– Діти мої, ми їдемо до Києва!

– На екскурсію? – здивувалася Леночка.

– Ні, цього разу – назавжди. Як кажуть, час настав повертатися до своїх витоків. Та й весна зараз, а по весні і журавлів та лелек тягне на батьківщину.

Леночка й отямитись од негаданого щастя не встигла, як опинилася з сімейством у купе швидкого потяга «Санкт-Петербург – Київ». Того ж дня, як приїхали, в золотоверхому найняли пристойну квартиру, а з 1 квітня батечко поступив у Києві на службу. І відразу ж директором – спеціаліст він був класний! – департаменту водного і шосового господарства Міністерства шляхів Української держави.

І все у них швидко налагодилося і вони були переконані, що завжди жили в Києві і нікуди з нього не виїздили. Невдовзі глава сімейства взяв собі ще одну роботу – почав викладати в Київському політехнічному інституті (через рік він стане професором тієї Політехніки).

У вересні 1918 року Олена почала навчатися в третьому класі приватної Київської жіночої гімназії Олександри Дучинської – то був один з найстаріших навчальних закладів, заснований ще 1878 року педагогом-меценатом Вірою Ващенко-Захарченко. Гімназія містилася в будинку Язева на Бібіковському бульварі (пізніше для неї буде збудований будинок на вулиці Тимофіївській, 7 (тепер – М. Коцюбинського).

У гімназії вивчали закон Божий, російську історію, арифметику, німецьку, французьку й українську мови (з української Оленка мала тоді оцінку «4»).

Мешкали Шовгенови на Шулявці, біля Політехніки, де жили родини професорів. Велись розмови – Оленка уважно їх слухала – про національне відродження, про Українську державу. Не все Оленка розуміла, не всім переймалася, але загалом життя в Києві її захопило, і вона згодом називатиме Київ своїм рідним домом.

«Батьки були українцями, але не виховували своїх дітей по-українськи. Тепер стають батьки активними українцями, але на дітей, у цьому відношенні, не звертають уваги. Діти були заскочені революцією. Універсали, прапори, паради – все нове й небувале, незрозуміле... Старший брат, захоплений стихією української революції, раз глянувши на лави українського війська, що проходило зі співом „Запорозького маршу“, пішов до Української армії. Мати говорила тепер з московським оточенням принципово по-українськи, але з дітьми й далі по-московськи... Олена з молодшим братом обертались між товаришами по школі та забавах в парку Політехніки, але Київ для них був далі „російським“ містом. Не розуміли, в чому тут річ.

Одного дня, коли в Києві була українська влада, стався такий випадок: до дверей помешкання хтось застукав і коли мама відчинила, на порозі з'явилася постать висока, струнка, молода, але з дуже худим і вимученим обличчям. Всім стало ясно, що це один з тих, які повертаються з німецького полону. Він запитав московською мовою: „Тут живуть українці?“ Відпо-

відь – „Так!“ Незнайомий безсило опустився на крісло й почав плакати, крізь сльози оповідаючи:

– Три роки тому це було російське місто, а тепер українське. Я князь Трубецкой. Місяць тому я увійшов на територію Росії, але знаходжу – Україну. Де ж Росія?

Йому було пояснено, що Росія починається на північ від Курська.

Для малої Олени це була перша лекція про українську революцію. За нею прийшла і друга. На парад на честь союзу української армії з денікінцями мати не пустила. Але коли незадовго після музики почулись постріли, всі вибігли на вулицю. Від Хрещатика мчав кіннотник. З пістолем в руці нагнувся над гривовою коня, а за ним маяв чорний довгий шлик. На нього сипались питання – що таке? що сталося? – У відповідь він радісно вигукував: „Наконец опять бйом русских!“

Ця радість захопила Олену. Цей казковий лицар став втіленням краси і мрій. Став ідеалом, по якому треба було всіх міряти. І її дорогий батько, і коханий брат серед тих, що тепер б'ють „руських“, хоч і не знала тоді, за що їх властиво бити. Але питання такі недовго мучать дітей. Діти мають більше „уважніших“ справ. В кожному разі й цей казковий лицар говорив по-російськи». (*О. Жданович. Олена Теліга: збірник. Видання Українського Золотого Хреста. – Детройт – Нью-Йорк – Париж, 1977. Перевидано заходами видавництва ім. О. Теліги, Фондації ім. О. Ольжича. Київ, 1992).*

Українську революцію всі Шовгеніви сприйняли «на ура», піднесено і кинулися у вир боротьби чи не з молодецьким завзяттям. Батько навіть вступив до Центральної Ради, а старший брат пішов до українського війська і зі зброєю в руках захищав незалежність.

Іван Шовгенів з квітня 1918-го по січень 1919 року працював у міністерстві директором департаменту водного і шосового господарства, а потім – товаришем (заступником) голови Вищої технічно-економічної ради. А з травня 1919 року він стає головою меліоративної секції Української академії наук, з квітня 1920-го – комісаром водяних і шосових шляхів України і одночасно працює в Київському політехнічному інституті, спочатку лектором і керівником дипломних проектів, а згодом і професором.

Та подальша доля України склалася нещасливо. У Петербурзі, звідки виїхали Шовгеніви, новий уряд, що його очолили Ленін та Троцький, вирішив Україну на волю не відпускати. А замість Російської імперії, з якої вона вирвалася, запрягати в нову, цього разу вже червону.

Полковник царської армії Муравйов, який перейшов на бік червоних, за дорученням Леніна і Троцького в січні 1918 року очолив похід радянських військ на столицю незалежної України Київ. Це був надзвичайно жорстокий нелюд. Захопивши Київ, учинив там масову різанину мирного населення. (Кожного українця Муравйов оголосив націоналістом і всіх стріляв без суду й слідства, часто за одну лише вишиванку, що її носила людина.) Буде вбитий в липні 1918 року, коли, командує Східним фронтом, зробив спробу підняти лівоесерівський заколот.

Муравйов не мав аніяких особливих військових талантів, просто його армія, що її дали йому більшовики для нападу на Київ, мала численну перевагу в силі та ще й отримала підтримку повсталих робітників «Арсеналу», які завдали удару в спину бійцям армії УНР.

Муравйов захоплено рапортував Леніну:

«Сообщаю, дорогой Владимир Ильич, что порядок в Киеве восстановлен, революционная власть в лице Народного Секретариата, прибывшего из Харькова, Совета рабочих и крестьянских депутатов и Военно-революционного комитета работает энергично...»

У своїй доповіді царський полковник на службі в червоних так описував штурм Києва:

«Я приказал артиллерии бить по высотным и богатым дворцам, по церквям и попам... Я сжег большой дом Грушевского, и он на протяжении трех суток пылал ярким пламенем... – Хвастався своїми подвигами: – Мы идем огнем и мечом устанавливать советскую власть. Я

занял город, бил по дворцам и церквям, бил, никому не давая пощады. 28 января Дума (Киева) просила перемирия. В ответ я приказал душить их газами. Сотни генералов, а может, и тысячи, были безжалостно убиты... Так мы мстили. Мы могли остановить гнев мести, однако мы не делали этого, потому что наш лозунг – быть беспощадными!»

Муравйов першим у громадянську війну використав отруйні гази, заборонені усіма міжнародними угодами як варварська зброя. Гази й допомогли його армії захопити місто. А увірвавшись у Київ, Муравйов-вішатель на цілий тиждень став його повним володарем, організувавши в місті класовий терор – тільки за тиждень було знищено до трьох тисяч киян. Коли радянський уряд переїхав з Харкова до Києва, то виявив, що Київ завалений трупами мирних жителів, а муравйовці стріляють і вбивають все нових і нових мирних жителів, тож змушений був звернутися до Москви з вимогою негайно забрати Муравйова з України. Це був класичний «вожак бандитів», який виступав з гаслом «единой, неделимой России».

Червоні встановили в захопленому Муравйовим Києві свій терор – всіх, кого запідозрювали у співробітництві чи бодай у симпатіях до УНР, знищували. Іван Шовгенів як урядовець УНР та міністр змушений був разом із старшим сином Андрієм, вояком УНР, спішно залишати Київ. Так спішно, що навіть не зміг зустрітися з дружиною, дочкою та молодшим сином – вони залишалися в охопленому страхом Києві. Без будь-яких перспектив уціліти – червоні винищували членів сімей та дітей урядовців УНР.

Батько, оформивши буцімто відпустку на 28 діб до Вінниці, виїжджав поспіхом, навіть і довідку про ту відпустку не взяв. Втікав не обтяжений речами, сподіваючись, мабуть, невдовзі повернутися. Згодом Олена згадуватиме: «Тато виїхав з Києва... як всі тоді думали, на „два тижні“, отже, залишив маму, мене і Сергія без копійки».

Якийсь час Іван Шовгенів був у Кам'янці-Подільському, а тоді разом з іншими урядовцями був евакуйований до польського міста Тарнова, місця осідку уряду УНР. Там він перебуватиме до квітня 1922 року, займаючи посади товариша міністра шляхів та керуючого цим міністерством, а також міністерством пошт і телеграфів...

Після різних пригод Шовгеніви – батько з сином – дістануться Чехії та оселяться в Подєбрадах. Дружина з дочкою та молодшим сином залишалися в Києві, холодному й лихому, чи не два роки. Змушені були продавати речі, аби придбати харчі, хоч їх чи не щодня бракувало, тож жили надголодь – Оленка постійно просила їсти. Але треба було – це вона швидко збагнула, – якимось уже самій дбати про шмат хліба. Пізніше в одному з листів вона так писатиме про ті тяжкі часи:

«Я вступила посильним в тій самій Політехніці, де був колись професором мій батько. Тому мій зверхник з особливою насолодою ганяв мене в саму жахливу погоду в найдальші кінці Києва. В літі я сапала і полола цілі довгі, пекучі дні на комуністичних огородах, щоб прогудувати себе, та й додому принести якийсь „пайок“. Як же ж тяжко мені було, Натуся, я була маленька, ще і слабенька, і мені тяжко було „гнати рядки“ наряду з бабами, які були при звичаєні до такої роботи. Доглядачі кричали на мене немилосердно, а я старалася, що є сили, щоб тільки мене не вигнали. Це було декілька верст від Києва, отже, я додому ходила лише в неділю, а цілий тиждень жила там, спала в сараях, на соломі, поміж баб.

Хліб для мене був мрією, бо їли ми лише картоплю і пшоняний куліш. Все це без масла чи сала. Для того щоб роздобути цей хліб чи кавалок сала, я з товаришкою їздила в якесь село, щоб змінити там рушник чи серветку на ці продукти. Ти знаєш, в ті часи потяги були переповнені, отже, нам часто доводилось, на вітру і морозі, декілька годин висіти на підніжжі чи тремтіти на криші вагона.

Щоб дістати дрова на опал, теж їздили чи ходили в ліс, самі пиляли і рубали, а потім тягнули на своїх плечах чи везли на тачці».

Приватну Київську гімназію Дучинської Оленка так і не закінчила. Нова влада видала указ, яким закривалися всі приватні навчальні заклади, діти мали ходити в державні трудові школи єдиного зразка. Навчання тривало через пень-колоду – то вчителів не вистачало, то десь учні розбігалися голодні й холодні, то ще щось... Найгірше, що взимку не було чим опалювати школи. Оленка простудилася в класі, злягла з надсадним кашлем та високою температурою, якось подолавши пневмонію, була такою слабкою, що в школу більше не ходила. Мати допомагала їй вчитися дома.

Але як би там не було, ніякі побутові труднощі не затьмарили для неї Київ, що його вона потім згадуватиме з радістю і щирою утіхою та захопленням. Вона любила Київ, часто з подругами гуляла в парках над Дніпром, милувалася ним з високих круч, повторюючи безсмертні рядки Гоголя про те, що «редко какая птица долетит до его середины».

Хай і тяжко жилося в Києві без батька аж цілих два роки, «але все ж ці два роки були для мене містерією, чудом життя, незабутньою казкою, – ділилася вона з подругою, – бо що ж значила пригоріла каша, сукня з підшивки і собачий холод в порівнянні з тим, що я перетворювалася з дитини в панну, а тому весь світ ставав для мене іншим!»

Ще пригадувала: «Коли ж кінчалась моя щоденна праця, тоді життя було, мов квітка, що ледве починає розпускатися, а що має тисячі пелюстків. Кожний вірш, образ, захід сонця, кожне миле обличчя і ніжне слово приймала моя душа гостро і здивовано. Весь світ був для мене, а я для всього світу».

Згодом, згадуючи свій «в боях ранений», «трагічний Київ», писатиме у вірші «П'ятнадцята осінь» (їй тоді саме виповнилося п'ятнадцять):

І чула я: мої дитячі дні
Тікають швидко, як малі ягнята,
Злітають в діл, ховаються на дні,
А я не хочу бігти й доганяти.

Немов рослина у яснім вікні,
Яка неждано вигнулась стрільчасто,
Я відчувала стрункість власних ніг
І гнучкість рук, що можуть дати щастя.

Незнана радість і незнаний сум,
Не розплеснувши, колихнули повінь...
Не буря ще – її далекий шум,
Ще не любов – передчуття любови.

Так у холоді, голоді й безнадії Лідія Шовгеніва з дочкою Оленкою та сином Сергійком якось дотягнула до весни 1922 року. І з жахом дізналася, що надійшла її черга, як дружини петлюрівця, відповідати «за злодіяння мужа-петлюрівця». Залишатися далі в Києві було вже вкрай небезпечно. Що з того, що він був у ранзі столиці якоїсь незбагненої для них УРСР – але ж підлягав новій, більшовицькій, владі Кремля. Правда, була сподіванка на краще, що ось-ось, мовляв, все налагодиться, але – не налагодилось. Шовгеніви мали у Вінниці знайомих, до них і вирішили податися за допомогою – чи не посприяють вони якось перейти кордон. Пані Лідія Шовгеніва з дочкою Оленкою та сином Сергієм сіли одного вечора на поїзд, що йшов до Вінниці. З собою мали лише вузлики найнеобхіднішого. В дорозі спершу не пощастило – потрапили на перевірку документів. Тих, у кого не було документів, патрулі зсаджували з поїзда і кудись вели. Ясно, що назад вони вже не повернуться. Зсадили й Шовгенівих. І теж кудись повели (поїзд пішов далі). Трималися. Як усім, так і їм. Не вони перші, не вони останні.

Чим би воно закінчилося, невідомо. Їх вели до якоїсь маленької станційки. Вів юнак у довгій до п'ят шинелі явно з чужого плеча, у великому кашкеті з червоною зіркою, що зсовувався йому на лоба, з довжелезною рушницею з примкнутим багнетом – її хлопцеві теж було не просто тягати з собою, але він, плутаючись у полах шинелі, все ж таки кудись їх вів – поїзд на той час вже, майнувши останнім вагоном, зник у далині.

Недовго думаючи, Лідія зняла з руки годинничок – запримітила, що хлопчина-конвоїр явно з бідняків, швидше всього з глухого села і годинника ніколи не мав (а може, й не бачив) у своєму короткому житті. Коли Лідія тицьнула йому годинник, схопив його, аж затремтів – наче якусь незвичайну блискучу цяцьку. Для нього то був великий скарб.

– Ге-еть! – зашипів. – Щезайте, щоб я вас більше не бачив!

Пані Лідію з дітьми не треба було двічі запрошувати.

Порадившись, куди далі їм прямувати, вирішили замість Вінниці податися до Кам'янця-Подільського – це значно ближче до кордону. І до всього ж там мала бути їхня рідня, хай і двоюрідна.

Територія України в передвоєнний період все ще була поділена між різними державами, а тому з Кам'янця-Подільського, що зовсім недавно був тимчасовою резиденцією уряду УНР, до володінь Польщі та Румунії було рукою подати. Та й кордони ще не пильно охоронялися, серед місцевих селян було чимало таких, які за плату переводили втікачів з Радянської України через кордон у Польщу чи Румунію (а там теж були такі, котрі за все ту ж плату могли переправити втікачів ще далі).

Цим і скористалися Шовгенови – швидко знайшли провідника через радянсько-польський кордон, а вже на тім боці інші провідники доставили їх до Кракова, де в містечку Тарнуві кучкувалися інтерновані українці, більшість тих, хто, як і вони, втік з «підсоветської України».

(Якось Олена при нагоді розказуватиме друзям, як вона вперше переходила державний кордон:

– Це було десь двадцять третього року, як ми з мамою йшли з Києва до Польщі. Нас переводила якась контрабанда. Ніч. Дощ. Нас дві жінки і здоровенний козарлюга. Мама дала йому п'ять золотих червінців...)

Знайомих у Тарнуві не виявилось, та й Івана Шовгеніва там теж не було – ходили чутки, що колишній міністр УНР перебуває в Чехії у місті Подебради.

Там і справді виявилось чимало інтелігенції з колишньої УНР і першим, хто їх зустрів, був їхній чоловік і батько Іван Шовгенів із сином Андрієм. Зустріч була бурхливою. Іван Шовгенів підхопив на руки Оленку і закружляв з нею, а Лідія з сином Сергієм закрутилися навколо нього.

Нарешті сім'я була в зборі. Глава сімейства наймав у Подебрадах ще й вельми непогане житло – в ньому й поселилися.

Подебради – курортне місто в Чехії в Полабській низовині на березі річки Ельби за 50 км від Праги – нині 30 хвилин їзди автомагістраллю. Знамените Подебрадським замком та своїми мінеральними джерелами.

Назва міста походить від чеських слів, що значать «біля броду». Історичним у житті міста став 1905 рік (а перша згадка про Подебради відноситься до 1224 року), коли місто відвідав німецький поміщик фон Бюлов. За сумісництвом екстрасенс. З допомогою лози він визначив на внутрішньому дворі замку місце досить сильного джерела, що й справді було виявлено на глибині 96,7 м. Так було відкрито мінеральну вуглецеву воду, на основі якої через три роки в Подебрадах почався курортний сезон. А після закінчення Першої світової війни місто почало стрімко перетворюватися на курорт всеєвропейського значення, який з 1926 року вже спеціалізувався на серцево-судинних захворюваннях. Вже тоді місто Подебради стало популярним у Чехії як місто-курорт і невдовзі стало чи не інтернаціональним, а для українських емігрантів Подебради стали своєрідною Меккою, другим Києвом.

У ті роки маленьке курортне містечко Подебради стало одним з осередків культурного життя української еміграції. Про тамтешнє життя пізніше згадуватиме одна з подруг Олени:

«Був серпень 1922 року – Подебради в Чехословаччині. Перша величава українська маніфестація в цьому новому українському осередку, серед чужого нам ще тоді чеського населення. Це було „Свято поневоленої України“ з багатьма алегоричними возами, що проїздили вулицями тоді ще невеликого, але славного купелевого міста Подебрад. На одному з таких возів, що представляв образ багатой і плодovitой України й де центральною постаттю була Україна – гарна висока молодиця, напереді вміщено дві родини: одна представляла українське селянство, а друга – українську інтелігенцію. Мене притягнуто до інтелігентської групи, а юна Леночка була вбрана, як молода селянська дівчина».

У Подебрадах життя емігрантів налагодилось відносно швидко і без особливих проблем. Українці там жили дружною сім'єю. Їх було так багато, що іноді на вулицях чи не частіше за чеську мову чулася українська.

Дивно, але за українську мову, якою вона тоді володіла ще не дуже, взялася саме в еміграції. В Подебрадах діяли матуральні курси для молодих українців, хлопців та дівчат, дітей українських емігрантів, які з тих чи тих причин не мали закінченої середньої освіти чи втратили документи про неї, тож не могли поступити до вищу. Курси всього лише за рік навчання і давали таку матуру – свідоцтво про середню освіту. На такі курси восени і поступила Олена.

Спершу було нелегко. Тож Олена все відклала і взялася за мову своїх батьків та дідів, як урочисто казала, за мовоньку рідного народу мого. Навчання давалося важко, але вирішила подолати будь-які труднощі. Та й друзі допомагали, всі вони були українцями і, на відміну від неї, – «петербуржанки» – вільно володіли рідною мовою. З друзями вона почала в Подебрадах усвідомлювати себе україночкою, чим дуже гнівила брата Сергія, який вперто повторював одне й те ж: ми народилися в Росії, вирости на її мові й культурі.

Перше, за що довелося взятися Шовгенівим, і, зокрема, Оленці, коли вони переїхали до Чехії й поселилися в Подебрадах, це була чеська мова.

Жити в Чехії і не знати чеської мови (це в Україні можна все життя прожити і не знати української мови) – нонсенс. Чеську мову в Чехії треба було знати хоча б з поваги до народу, серед якого живеш і який тебе, вигнаного з рідного краю, прихистив.

Ось її свідоцтво (по-тамтешньому матура) про закінчення повного курсу реальної школи на Українських матуральних курсах в місті Подебради, виданому 26 жовтня 1923 року.

Після української мови та історії (оцінка «добре») йде чеська мова.

Оцінка теж «добре».

Звідтоді чеською – на рівні з німецькою, французькою та російською – вона володіла вільно. Закінчуючи українські курси, Олена готувалася до вищої освіти.

*«До пана Директора
Українського Вищого Педагогичного
Інституту імені Драгоманова
Слухачки Матуральних курсів в Подебрадах
Олени Шовгенової*

Прохання

*В жовтні місяці я маю надію закінчити матуральні курси в Подебрадах,
а після цього хотіла би продовжити свою освіту в Педагогичному Інституті;*

*тому маю за шану просити Вас, пане Директоре, прийняти мене студенткою
дорученого Вам інститута і призначити мені стипендію.*

Олена Шовгенова

14/IX р. 1923».

Прохання задовольнили, і вона стала студенткою історико-літературного відділу (підвідділ української мови і літератури), де професорами були визначні українські діячі.

І почалося студентське життя – безтурботно-щасливе, і кожний день приносив щось нове. Лекції, бібліотеки. Студентський дім у Празі, прогулянки з друзями-однодумцями вулицями Праги. Все було новим, незнаним досі, цікавим. Згодом її подруга, поетеса Галя Мазуренко наче про неї, про Олену Шовгенову, писатиме у вірші «Прага»:

По бульвару, по тротуару
Ніженька шовкова,
А за нею, повне жару,
Палето бронзове.

На трамваї, в ресторані
Кармінові губи.
Стане-гляне, стане-гляне:
«Чи ж я вам не любя?»

Парасолька, ручка-диво!
А сама в вітрину
Вся уп'єтєся вліво-вліво,
Просто в креп де шини.

В'ється душний, кучерявий
Дух нового часу,
А над містом величаво
Повний місяць гасне.

І проколюють суворо
Небеса голками,
Як докорами, собори
Та церкви рядами.

Нелегко було вивчити українську мову на «добре». Згодом про свої перші враження після прибуття до Польщі, а потім і до Чехії вона розповідатиме Уласу Самчуку:

«Мені п'ятнадцять років, я ж народжена в царстві імператора всіх ройсів, вихована на мові Пушкіна і враз, перейшовши границю, опинилася не лише в Польщі, що здавалася мені романом Сенкевича, не лише „в Європі“, але й у абстрактному царстві Петлюри, що говорило „на мові“ і було за „самостійну“. Ви це ледве чи можете зрозуміти...

...Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіяльного шовініста, який з перших дитячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербурга, як на свою кишенькову власність. І якого не обходять ні ті живі людські істоти, що той простір заповняють, ні ті життєві інтереси, що в тому просторі існують. От така собі Богом дана Русь, у якій всі ті „полячішки і чухна“ лише „дрянь“, яка кричить, що їй „автономія нужна“...»

Іван Шовгенів швидко став у Подебрадах ректором Української господарської академії – створили там і таку, Оленка стає студенткою матуральних курсів для юнаків і дівчат – українських емігрантів, які не мали закінченої середньої освіти. Через рік вона відносно легко поступить на історико-філологічний відділ Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі, де теж було чимало вихідців з України. У певних районах чеської столиці українська мова лунала частіше, як у Києві. Зрештою, Прага тоді була духовною столицею української еміграції на Заході.

Саме в Чехії, далеко від України, Олена Шовгеніва відчула себе україною. Чи, може, тому, що опинилася в густі українських емігрантів, які почувалися в Подебрадах, як у себе вдома. Всі не просто розмовляли українською, всі, як один – таке складалося враження, – були щирими українцями. Чи принаймні згадали, що вони – українці, а отже, за національною традицією мають бути щирими. (Щирий – безкорисливий, чистосердечний, відвертий, правдивий, приємний, гостинний, той, у якого сердечна прихильність до кого-небудь є виявом доброго ставлення.)

Такою щирою україною відчула себе й Олена Шовгеніва в Чехії, в середовищі української еміграції.

Улас Самчук згадує розповідь Олени про цю мить відсікання себе від чужого, хай блискуче осягнутого і культурно зміцнілого в її свідомості масиву російської мовної «присутності» в мисленні й спілкуванні. «Я не була киянка. І не петроградка, я була петербуржанка. Я там виростила, там училася... ну й, розуміється, насичувалася культурою імперії.

І коли я опинилася в такому ультрафранц-йозефському містечку, в якому люди говорили чомусь праслов'янською мовою, я була приголомшена, що мій батько, відомий і заслужений справжній російський професор Іван Шовгенов, якого чомусь переіменували на Шовгеніва, є не що інше, як ректор школи, яку звуть господарською академією, де викладають „на мові“ і де на стінах висять портрети Петлюри. І знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом? З гордості.

Статися це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда... Це було на великому балу в залах Народного дому на Виноградах, що його улаштував якийсь добродійний комітет російських монархістів під патронатом відомого Карла Крамажа. Я була тоді в товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино. Невідомо, хто і невідомо з якого приводу почав говорити про нашу мову за всіма відомими „залізяку на пузяку“, „собачій мові“, „мордописня“... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знаю чому. І я не витримала: „Ви хами! Та собача мова – моя мова!.. Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!“

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла! І більше до них не вернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою. На велике здивування усіх моїх знайомих і всієї господарської академії. Батько й мати з цього раділи, а брати оголосили мене „ревіндікованою“. А вже раз ставши на цю дорогу, я не залишалася на півдорозі. Я йшла далі і далі...»

Повторювала десь чуті нею рядки поета Миколи Вороного, що так запали їй у душу:

І сміх, і плач – з одного джерела.
Вони бринять в однім акорді
З глибин таємності Добра і Зла,
Де бережуть їх душі горді.

І сміх, і плач – се рідні два брати,
Коли від болю серце рветься.

Будь гордим же, не зраджуй серця ти,
Як плаче сміх, як плач сміється.

Так у ній, дівчині, народженій в Росії, вихованій на російській мові й російській культурі – а вони, що тут говорити, багатючі – дівчині з Петербурга, проснувся Ілля Муромець, і вона заговорила рідною мовою. І сталося це у Чехії, в Подебрадах, коли Оленці Шовгеновій пішов сімнадцятий.

Частина друга

Стрілися двоє, що долею схожі...

Іван Шовгенів одержав гонорар за одну із своїх праць, що була видана в Америці.

«Донечко моя, це тобі на весілля, – мовив Олені. – Бачу, до чого у вас з Михайлом йдеться. Але я пропоную вибір, – казав далі, поклавши на стіл пачку купюр, – або скромне весілля в колі найближчих друзів, а на гроші, заощаджені таким робом, поїдете на два тижні в шлюбну мандрівку, або... Або „гучне весілля“, але без шлюбної подорожі, бо на все грошей не вистачить. Вибирай, доню».

Доня вибрала – «гучне весілля».

Хтось мудро зауважив: підростаючи, дитина живе в чистоті, в романтиці надій і мріях про щастя. Дівчатка «довгоногі» зростаючи, мріють і про лицарів, які десь їх чекають. Тож головне – зустріти їх.

Це відчувала і в п'ятнадцять, і в шістнадцять, і в сімнадцять літочок Олена Шовгенова, дівча довгоного. І вона в передчутті любові писала:

Немов рослина у яснім вікні,
Яка неждано вигнулась стрільчасто,
Я відчувала стрункість власних ніг
І гнучкість рук, що хочуть дати щастя...

Одна з її тодішніх подруг, поетеса Наталя Левицька-Холодна згадує:

«Ми зустрічалися з Оленкою тільки на вечірках та всяких товариських сходинах в академії. Вона завжди була оточена студентами, які постановили навчити її української мови. Найзавзятіше взявся за це кубанець бандурист Михайло Теліга».

Михайло Теліга...

Якщо коротко. Роки життя – 1900–1942, походив з давнього козацького роду, навчався у військово-фельдшерській школі в Катеринодарі, в юнацькій (старшинській) школі в Кам'янці-Подільському, учасник національно-визвольної боротьби в Україні в складі армії УНР, був ад'ютантом Симона Петлюри. Разом з армією УНР інтернований на територію Польщі, потім навчався в Українській господарській академії в Подєбрадах, яку закінчив 1929 року. За цивільним фахом – інженер-лісівник. 1.08.1926 року одружився з Оленою Шовгеновою. З 1929 року – в Польщі, спочатку у Варшаві, а з 1939 року – в Кракові. В кінці листопада 1941-го прибув до Києва, де в той час уже була Олена Теліга. Разом з нею арештований гестапо 9.02.1942 і розстріляний у Бабиному Яру...

Але хіба можна кубанського козака Михайла Телігу утиснути в кілька рядків? Ні. Одна з тодішніх подруг Олени згадуватиме:

«Найбільшою нагородою для Леночки за її відмінну працю... було її знайомство з Михайлом Телігою, її майбутнім чоловіком, який на тій вечірці (на якій вони вперше зустрілися й познайомилися. – В. Ч.) грав на бандурі та співав українські думи».

І нарешті доля – чи й саме провидіння – послали їй того, під чиїм прізвиськом вона стане відома на віки вічні.

В літописі її життя буде записано так:

«Покинувши Київ, сім'я в 1922 році нелегально перейшовши кордон, через Польщу дісталася в Чехословакію, в невеличке містечко Подєбради – один із центрів культурного життя української еміграції. Тут відкрилась Українська Господарська Академія. Ректором був батько

Лени. А ОДНИМ ІЗ СТУДЕНТІВ – ЇЇ МАЙБУТНІЙ ЧОЛОВІК МИХАЙЛО ТЕЛІГА» (виділення моє. – В. Ч.).

І дякуючи тому, що вона візьме прізвище до того нікому не відомого юнака, юнак той теж стане відомим на віки вічні.

Михайло Теліга – «студент лісового відділу, старшина Української армії, бандурист та співак» – так його охарактеризував їй хтось із знайомих.

Родом він був із кубанських козаків, зі станиці Ахтирської.

Вчорашній вояк армії УНР, де служив, незважаючи на молодість, старшиною. (Якщо в Радянській армії старшина – це старше військове звання сержантського складу, то в козацьких військах старшина – офіцерський чин, що відповідав чинові підполковника, в XVII–XVIII ст. – старший командир.)

Михайло Теліга після короткотермінового (клекотіла революція, на Україні почалися визвольні змагання) навчання служив у війську УНР офіцером.

Коли Центральна Рада зазнала поразки, старшина Михайло Теліга, відбиваючись зі своїм загоном від ворога, з останніми частинами перейшов кордон із Польщею, разом з вояками був розформований і подався в Чехію, в містечко Подебради.

Вони швидко здружилися, у них виявилися спільні смаки й уподобання, зокрема, захоплення поезією, тож і не дивно, що їхня дружба швидко переросла у щось більше – молоді поборалися.

Було в них кохання, молоде й таємничо-захоплююче, була ще й духовна гармонія. Було завзяття й бажання спільно робити все, аби повернути собі й іншим вигнанцям втрачену Вітчизну.

В архіві Уласа Самчука зберігся один з тогочасних Олениних листів до Михайла Теліги, який той разом з іншими паперами та речами залишив у Рівному, як думалось тоді, на тимчасове зберігання перед від'їздом до Києва в листопаді 1941 року. Тож загляньмо в цей інтимний лист, а через нього – у закохану душу юної Оленки Шовгенової.

«30. IV.1925.

Там за віконцем розцвілі вишні,
А тут, в кімнаті – фіялки сині.
Чому ж зникли всі сни колишні?
Чому на душу лягають тіні?

Це початок мого вірша, який ніколи не буде мати закінчення, мій єдиний, мій коханий Михайлик! Бо я тільки одержала від Вас листа, то одразу з душі зникли всі „тіні“ і я певна, що з'являться всі колишні сни, а за вікном такі чудові вишні, а в кімнатці фіялки.

Та й взагалі, жити на світі чудово!

Правда, іноді жують все батьки, ну да що ж їм стареньким робити, як не читати нотації своїй безшабашній дочці? У них же нема таких важливих справ, як, наприклад, у нас з Вами, які потребують чикіпішити годинами та й того дуже мало. Ну і хай собі бурчать трошечки, але драм, їй-богу, ніяких не було, а мого єдиного Михайлика всі наші виключно поважають і на рідкість довіряють йому.

Між іншим, папа приїздив до Праги і оповідав, як Ви чудово грали на якійсь вечірці і який Ви були „холосий“ в українському вбранні. От шкода, що я Вас не бачила!

Михайлику єдиний, зустріч моя найсвітліша! Яке ж щастя, я зустрінулась з Вами. Тепер, що зі мною не буде, я завжди буду знати, що є на світі люди такі, як Ви. Не пошлі, не порожні – милі, милі...

Ви пишете, що приїдете до Праги аж за тиждень, бо в цю суботу поїдете на вечірку. Це, звичайно, шкода, бо я за Вами буду скучати... Але, звичайно, на вечірку піти варто. Потім будете оповідати мені про неї, й я буду така горда, що ось Ви бачите стільки людей, панночок, але кохаєте лише одну мене!

„Любов свободна“, Михайлику, і я ніколи не візьму ніяких обіцянок і нічого такого... Робіть, любий, як знаходите краще, ходіть всюди, знайомтесь, танцюйте, „фліртуйте“. І мені Ви ніколи не зробите неприємності. Тільки така любов гарна, як у нас, коли вона не „каторга єгипетська“, не обов'язок, а світле, радісне, вільне щастя! Любов не можлива без повного цілком довір'я. А я Вам вірю безмежно! Тільки будьте завжди щирим, а я знаю, що я для Вас – ЄДИНА.

Між іншим, Михайлику, з фотографією у мене вийшла мука!!!! (Я попала до якогось дивного фотографа. Зфотографувавши мене, він залишився незадоволений першою фотографією (Слечна віпада лепше ніж на подобенце) і зафотографував мене ще раз, причому примусив мене фотографуватися, крім того, ще раз в капелюсі (Все за ту ж ціну – чудак!!) І одні з цих фотографій будуть готові в понеділок, а другі в середу. Я роблю так: в понеділок посилаю Вам фотографію одного типу – відразу ж, а в середу – другого. Одна фотографія буде маленька і буде нагадувати, яка Оленочка малесенька, а друга велика буде нагадувати Вам про велике моє кохання... (Знаєте, є такий вірш: „Я любви не числю и не мерю... Нет, любовь есть вся моя душа“.) Так що в вівторок Ви вже будете мати якусь мою фотографію.

Якби Ви знали, Михайлику, яка я тепер зайнята! Акуратно ходжу на лекції. Ходжу на студію театральну. В суботу у нас академічне свято, і проф. Вагнер мучає мене з віршами.

Потім я деякий час мушу уділяти своїм „претендентам“ і вести з ними „інтелігентні“ розмови. І це найтяжче. Краще три години лекції Білецького плюс реферат з грецької літератури, ніж година розмови з деякими з них.

І найменше часу уділяю я моєму єдиному Михайликові... Та зате думкою я весь час з Вами. Хоч би скорше Ви приїздили до Праги, аби Вас могла побачити. Цілую Вас щиро і міцно, на довго Ваша Оленка.

ПС. А я вже думала що Ви мене забули, коли Ви мені не писали.

Пишіть!!!»

«Безсумнівно, Михайло Теліга відіграв велику роль у тому, що з донедавна російськомовної панночки Леночки Шовгенової постала визначна українська поетеса і патріотка Олена Теліга. А звідки ж до кубанського козака Михайла Теліги прийшло таке глибоке усвідомлення національної гідності, українського патріотизму, яким він щедро ділився зі своєю подругою, а потім і дружиною?» – слушно зауважує літературознавець Надія Миронець у своїй вельми змістовній праці «Ізлитись знову зі своїм народом», що вміщена в книзі Олени Теліги «О краю мій...» (Київ, 1999).

Збереглися унікальні документи – спогади студентів Української господарської академії в Подєбрадах. І серед них твір Михайла Теліги «Як я став свідомим українцем».

Як зазначає Надія Миронець, Михайло Теліга «розповів, що першим поштовхом до національного самоусвідомлення стала його зустріч із кобзарем у Катеринодарі 1915 року під час навчання в військово-фельдшерській школі. Гра кобзаря справила на нього надзвичайне враження, і він вирішив, що й сам неодмінно має навчитися грати на цьому чарівному інструменті. Один із знайомих учнів, котрий сам грав на бандурі, познайомив його з Миколою Богу-

славським, який не тільки вчив грати на кобзі, а й давав читати українські книжки, вів розмови про українську історію.»

Оповідючи свої перші враження від майбутнього вчителя, Михайло писав: «Почав він говорити про те, що от, мовляв, ми козаки, нащадки того лицарства, яке віками боронило український народ, звелись нінащо, навіть говорити не вміємо по-своєму, а що вже забули, хто ми, чийх батьків, так про це й говорити не доводиться. Я почував, що він ганьбить наше козацтво за щось, тільки не розумів, чому він так ні з того ні сього почав таку розмову. Потім узяв якусь велику книгу й почав читати з першої сторінки. То була історія України Аркаса, і він вичитав прекрасний вступ до неї. Те читання зробило на мене вражіння. Слова Аркасови глибоко запали мені в душу, і вже в тій хвилині я відчув, що сила тих слів якось перевертає увесь мій психічний уклад. Я став розуміти тоді, чому він гнівається на козацтво. Мені стало соромно за самого себе, що я до цього часу не ставив собі питання: „Хто я і що я? Як це я й досі не знав, що „українська нація не вчорашня, а має за собою тисячелітню історію“, як почув зі вступу Аркаса.“ Думки пішли роєм у голові...»

Зацікавивши свого учня, кобзар для початку дав почитати Михайлові історичну повість А. Кащенко «У запалі боротьби», яка захопила його.

Почалося навчання гри на бандурі, читання українських книжок, бесіди з учителем, який, за словами Михайла, гуртував біля себе молодь, зворушував своїм словом любов до рідної мови, історії та взагалі до всього, що тільки могло спричинитися до національного виховання. «Отже, – як написав у кінці своєї оповіді Михайло Теліга, – все почалося з бандури: чари її мене не поминули... – вхопили мене і повели тією стежкою, на кінці якої я бачу щастя свого народу».

Весь вільний час Михайло тепер віддавав грі на бандурі та читанню українських книжок, на придбання яких витрачав усі свої гроші. «Я став цілком свідомим українцем, – пише він. – Однак власна моя свідомість мене не задовольняла. Мені хотілось, щоби і мої товариші також знали, хто вони. Мені було дуже боляче, що ми, козаки, нащадки запорожців, не пішли шляхом наших дідів – лицарів, а обернулись у якусь купу сміття, стали сліпою та ще й ганебною зброєю в руках московських посіпак».

І він збирав навколо себе товаришів, давав їм читати українські книжки, як умів, викликав любов до рідної мови та звичаїв. «Ми вже всі уміли добре розмовляти українською літературною мовою і скрізь нею демонстрували», – писав він.

Коли вибухнула революція, Михайло жив мрією про Велику і Соборну Україну. Він пильно стежив за подіями, які відбувалися в Україні, передплатував газету «Нова Рада» та катеринославські «Просвітянські вісті». Коли в Катеринодарі відбувалася революційна маніфестація, Михайло з товаришами вирішили продемонструвати свою національну свідомість. Вони замовили великого жовто-блакитного прапора, який ніс Михайло. На здивовані запитання з юрби, що то за прапор, «ми, – пише він, – з гордістю відповідали, що це наш національний – український прапор».

Описує Михайло й діяльність Кубанської національної ради, заходи, які вживалися для українізації школи, видання української літератури, поширення універсалів Центральної Ради. «Дуже пишно почала цвісти Кубанщина, – пише М. Теліга. – Та недовго. Лютий московський хижак обступив Кубанщину з усіх боків і почав затискати, що мав сили. Ворог почав правити перемогу».

Багато було винищено на Кубані українських інтелігентів. Михайло задумав перебратися в Україну. Він писав: «Мені тоді було неповних 18 років, однак час був такий, що я мусів бути десь у війську. Отже, я тоді й рішив: як маю десь і за щось, може, покласти своє життя, так подамся я туди, де буде за що умерти, тобто на Україну, в українське військо».

У серпні 1918 року Михайло вирушив з дому і подався туди, де, вважав він, «кувалася Велика Українська Державність...» В Україні він знайшов те, що шукав, знайшов справжню

кузню. «Огненна була кузня!..» – засвідчив він. В українському війську М. Теліга був увесь час «аж до інтернування».

На весілля Олени і Михайла, як і водиться при такій урочистій події, гості отримали таке запрошення:

«Юлія Степанівна та Іван Опанасович Шовгеніви, сповіщаючи про шлюб своєї доньки Олени з Михайлом Телігою, просять Вас вшанувати своєю присутністю вінчання в євангельській церкві 1 серпня о 7 вечора та весільний чай, що має бути того ж дня після вінчання в готелі „Централь“.

У Книзі реєстрації шлюбів православної єпархії у Празі при храмі Святого Миколая зберігся запис, що весілля відбулося 1 серпня 1926 року в Подебрадах. Обряд шлюбу, як пише Надія Миронець, проводив православний священник отець Євген Погорецький. Про наречених у документі зафіксовані такі дані. Наречений – Теліга Михайло, студент Української господарської академії в Подебрадах, син Якова Филимоновича Теліги, фельдшера станиці Ахтирської, та Єфросинії, народженої Побаженської, православний, народився 21 листопада 1900 р., неодружений. Цікаво, що місце народження Михайла було записане так: „Ст. Ахтирська, область Кубанська, Україна, Росія“. Наречена – Шовгенова Олена, дочка Івана Шовгеніва, інженера в Подебрадах; та Юлії Качковської, мешкає в Подебрадах в готелі „Централь“, народилася в Іллінському, Московської губ. в Росії 8 (21) липня 1906 р., православна, незаміжня». Мабуть, через те, що наречений і наречена народилися в Росії, обоє були записані як російські емігранти. Свідками при реєстрації шлюбу були Андрій Шовгенів та Петро Петренко, студент у Подебрадах.

Це були дані офіційного документа. А тепер знову надамо слово молодшій дружці – свідковій події. Вона розповідала: «Вінчання було ввечорі в євангельській церкві. Людей поприходило багато, повна церква. Були там не лише українці, але й чехи. Прийшли подивитись з цікавості на православне вінчання. Бадьоро і радісно співав хор. Молодих обвели тричі навколо аналоя. Священик каже їм урочисті і гарні слова, повні глибокого змісту. При світлі свічок і ламп виринає схвильоване і радісне обличчя молодої. Забулась – про що ми умовлялись напередодні – подивитись, хто стане перший на килимчик, Олена чи Михайло. Бо за давнім звичаєм, той, хто стане перший, буде головою в домі.»

З церкви молоді поїхали додому, де їх зустріли батьки Олени зі святим образом. Пані Шовгеніва була в білій сукні. Обличчя її було втомлене і виглядало старшим її віку. Зате професор Шовгенів мав вигляд дуже свіжий і молодий. Сьогодні виходила заміж найулюбленіша з його трьох дітей, його Леночка. В родині так і рахувалось: Леночка – «татова дочка».

Запам'яталося присутнім на весіллі, як після традиційного застілля повиносили столи, звільнили залу, і молода з молодим танцювали козачка. «Олена Теліга виявила свій хист до танцю, – писала Галина Лашенко. – Її танець, особливо її козачок, це не було лише добре технічне виконання певних фігур і па. Вона вся, кожним фібром своєї істоти, віддавалась ритму танцю. Її танець – це було Саме життя, сама радість, самий сміх! Чи ж не мусить бути якраз таким наш козачок?!»

Кожний крок – сліпуча блискавиця,
А душа – польовий буйний вітер.
Розгоряються уста і лиця
Неспокійним пурпуровим квітом.
Не впіймаєш! Я – вогонь, я вихор.

Михайло Теліга не був би й бандуристом (а ним він був від Бога!), якби не ходив разом із своєю бандурою. Куди б не йшов, розповідали знайомі, а бандура вірна у нього за плечем. І

на своє весілля він теж з бандурою прийшов. Весільчани просили молодого потішити їх грою та співом, молодий тішив, і тоді здавалось, що не тільки Михайло співає, а й сама бандура граючи, теж співає:

Взяв би я бандуру
Та й заграв, що знав.
Через ту бандуру
Бандуристом став.
А все через очі
Коли б я їх мав.
За ті карі очі
Душу б я віддав.
Оленочко, серце,
Пожалій мене.
Візьми моє серце,
Дай мені своє...

І тієї ж миті злетів над весіллям голос молодої – альт її чарівний:

В саду гуляла, квіти збирала,
Кого любила – причарувала.
Причарувала серце і душу,
Тепер до тебе ходити мушу.
Ходити буду, любити буду...

Весілля гуляло і співало, співало й гуляло. І ще довго над притихлими в надвечір'я Подебрадами лунало завзято, як весільчани розходилися з весілля:

Ой летіла горлиця через сад,
Через сад, гей!
Розпустила пір'ячко на весь сад,
Гей, на весь сад!
Ой хто ж теє пір'ячко ізбере,
Ізбере, гей!
Отой мене, молодую, забере,
Гей, забере!

І чи не до ранку в Подебрадах – такого там раніше ще не було, – лунало:

На курочці пір'ячко рябоє,
Рябоє, гей!
Любімося, серденько, обоє,
Гей, обоє!
На курочці пір'ячко в один ряд,
В один ряд, гей!
Любімося, серденько, в один лад,
Гей, в один лад!

І так воно й має у світі бути, щоби двоє любилися в один лад. На тім і людство у світі білому тримається і буде триматися, бо як же інакше.

Сучасники певні:

«Якби Михайло Теліга не зустрівся з Оленою, він, напевно, прожив би своє життя тихо і непомітно. Життя це поруч з такою жінкою, як Олена, поставило Михайла Телігу у виїмкове становище і примусило виявити такі риси характеру, які при інших обставинах залишились би скритими: витримку, такт, терпеливість, вірність. І через вірність до кінця – мученицька смерть.

– Олена Теліга загинула за Україну, її чоловік загинув за неї, – сказала мені багато років пізніше дружина Олега Кандиби-Ольжича. – Але Михайло знав, за яку ідею гинула його дружина, духом був близький до цієї ідеї».

Найняту маленьку квартиру – чи багато двом закоханим потрібно місця на планеті Земля? – на п'ятому поверсі дещо занедбаного будинку вони називали своїми пенатами. І вона їм справді здавалася незвичайною. А що якісь там побутові незручності... Дарма, жити можна. Сьогодні так, завтра буде краще. Неодмінно буде краще, для цього вони й прийшли у цей світ.

І Олена захоплено повторювала поетичні рядки загубленого енкавеєсівцями поета з України Івана Крушельницького:

Немає сил, щоб нас ввігнати в ляк!
Немає бур, щоб ми розбились в них!
Розірвем сіть, порвем кривавий сак...
Повернем в спів, у сміх
Наш гнів!

Се так, головне у житті, це справа, якій служиш.

Додому поверталась завжди збуджена, в емоційному піднесенні, що ніколи її не залишало, поверталась ще не охололою від праці, якій вся віддавалась. Як на одному подихові, наче на крилах злітала на п'ятий поверх до своїх крихатих пенат, де Михайло, вже відчуючи той її лет, зарані відчиняв двері і чекав її на порозі з усмішкою і простягненими для обіймів руками.

– Ой, Михайлику, скільки ми сьогодні зробили! Побільше б такої роботи! Тоді й жити цікавіше, бо без любої праці для загального добра, для України, дні такі одноманітні й пусті. Як не наповниш їх енергією своєї душі й горінь – тяжко тоді жити.

У ті дні захоплено писала про їхнє життя:

На п'ятім поверсі

Так, завтра зрання та ж незмінна пісня,
Все те ж життя бездомних волоцюг,
І ще міцніше, аж за горло стисне
Тяжких турбот ржавіючий ланцюг.

Та прийде вечір – завтра чи позавтра, —
Забувши втому, я не буду йти,
Я буду бігти й обминати авто —
На п'ятий поверх, де чекаєш ти.

І невідмінно – березень чи грудень —
Все те ж питання й відповідь: «На днях»...

Все та ж потіха: «Може, якимось буде»...
Все так же – в мозок найгостріший цвях.

Та ось вже ніч. І на руці твій дотик.
Ясніє зір, відпочиває слух,
І так безжурно скинуті турботи,
Як з голови мій чорний капелюх.

А покій наш – це передпокій неба,
І у казки я вірю знов і знов,
Бо в хмарах місяць, мов у піні лебідь,
Перепливає крізь моє вікно.

Ти теж веселий і юнацьким кроком
Обходиш покій тут і знову там.
«Буенос-Айрес! Африка! Марокко!» —
Так дзвінко й гостро вимовлять уста.

Палить сонце, дощі, вітри,
У пісках поринає крок,
Серед ночі зловіщий крик
Залітає до нас в шатро.

«Відпливаймо!» – беру весло,
«Небезпека!» – не зложу рук,
Все разом: і добро, і зло,
Всі шляхи: і пісок, і брук!

А завтра зрання – та ж незмінна пісня,
Все так же набік чорний капелюх,
І аж до ночі не спаде, не звисне
Тяжких турбот ржавіючий ланцюг...

Тоді ж Олена – але вже з прізвищем Теліга – почала друкуватися. У 1922 році у Львові почав виходити «Літературно-науковий вісник», що його редагував Дмитро Донцов, відомий політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Один з керівників Української хліборобсько-демократичної партії. За своє українофільство якимось був схоплений польською владою і запроторений до концтабору. Автор багатьох праць на теми українського відродження, серед яких – «Модерне москвофільство», «Історія розвитку української державної ідеї», що була настільною книгою Олени Шовгенівної, а потім – Теліги, як і «Націоналізм», як і праця «Де шукати наших традицій», «Московська отрута», «Росія чи Європа», «Клич доби», у яких виклав доктринні засади українського націоналізму.

Як політика й публіциста, незламного борця за волю своєї країни, Олена обожнювала його. Він був для неї такою величиною – «позахмарною» – додавала, що вона ніколи б не зважилася послати йому свої вірші. Але хтось із її друзів попросив у неї кілька її поезій «на пам'ять». Олена дала, нічого не підозрюючи, а друг, не спитавши в неї дозволу, навіть не поставивши її до відома, надіслав поезії Донцову. Самому Донцову. І яким же був подив Олени та її радість, коли – це було року 1928-го, – в «Літературно-науковому віснику» раптом з'явилися друком три її поезії. Ще й лист прилетів від Донцова, який похвалив молоду авторку, запро-

шував до співробітництва... Олена спершу неймовірно подивувалася, а тоді неймовірно зраділа. Ті поезії і, зокрема, вірш «Радість», що відкривав добірку, були написані Оленою ще в 17-літньому віці і вона сумнівалася: давати їх у пресу чи ні. А може, то всього лише проба пера початківця?

Та «Радість» і справді принесла Олені неймовірну радість. Як згадуватимуть її друзі, Олена випромінювала оптимізм і вся світилася тихим сяйвом і вперше раділа життю, повіривши у власні літературні спроби.

Чоловік її любив фотографувати...

До речі, про фотоапарат. Жили молоді в Подебрадах бідно, ледве-ледве стягуючи кінці з кінцями, від багато чого мусили відмовлятися. Але ж, попри все, треба було пристойно одягатися, а Михайло вже обносився. Олена десь позичила гроші, дала їх чоловікові, аби він купив собі новий костюм.

Михайло подався купувати собі костюм, а купив... фотоапарат. І звідтоді часто фотографував Олену – на знімках вона виходила з такою звабливою жіночністю і кокетлива. І це в ній поєднувалося з твердістю характеру, вона була максималісткою, слова у неї ніколи не розходилися з ділом. Бо вважала: письменник не може в творчості проповідувати одне, а в житті вчиняти по-іншому, як то часто й траплялося в богемному середовищі. На той час Олену Телігу знали не лише як талановиту поетесу, але і як діячку культурної референції Організації українських націоналістів – вона була дієвою членкинею ОУН. І звідтоді націоналізм став її ідеологією і самим смыслом життя...

Жив та був собі у Східній Пруссії (помер у Веймарі в 1803 році) Гердер Йоганн Готфрід – німецький філософ, письменник, просвітитель. Один із засновників філософії історії. Один із натхненників і теоретиків літературного руху «Буря й натиск». Прагнув розкрити зв'язок між мистецтвом і життям, відстоював німецьку НАЦІОНАЛЬНУ (виділення моє. – В. Ч.) культуру, народність і реалізм у мистецтві.

Широковідомий нині термін «націоналізм», що викликає стільки емоцій, був проголошений саме Йоганном Готфрідом Гердером наприкінці 1770-х років.

Отож націоналізм – ідеологія і напрям політики, базовим принципом якої є теза про цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. Як політичний рух націоналізм прагне відстоювання інтересів національної спільноти у відносинах з державною владою. У своїй основі націоналізм проповідує вірність і відданість своїй нації, політичну незалежність і роботу на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для практичного захисту умов життя нації на території проживання, економічних ресурсів та духовних цінностей. Він спирається на національне почуття, яке споріднене патріотизму. Ця ідеологія прагне до об'єднання різних верств суспільства, незважаючи на протилежні класові інтереси. Вона виявилася здатною забезпечити мобілізацію населення заради спільних політичних цілей в період переходу до капіталістичної економіки. Націоналізм – світоглядний принцип, найбільшою мірою притаманний передовим представникам народу, що виборює своє право на розбудову власної держави, тобто прагне перетворитись на націю. Для ХХ ст., особливо його другої половини, це широко розповсюджене явище, зумовлене крахом світової колоніальної системи. Після розпаду СРСР у серпні 1991 року націоналізм, як один із способів розвитку світової співдружності народів, вступив у свій черговий етап.

Головною в націоналізмі є ідея державності та незалежності, самостійності. Але держава – не самоціль, а форма й засіб організації повноцінного життя народу. Народ, у свою чергу, – це не тільки корінний етнос, а й усі етнічні меншини. І дійсний (а не змішаний із шовінізмом, з його намаганнями довести виключність та зверхність «своїх» зростаючої етнонації) націоналізм обстоює право на державність усіх (як корінних, так і некорінних) етнічних угруповань народу.

Націоналізм – якщо сказати одним рядком, це любов до всього людства, виражена в конкретних справах на благо своєї нації.

Окремі прояви національних почуттів і національних рухів зустрічаються у стародавніх, античних та середніх віках (почуття відмінності стародавніх євреїв від невірних, античних греків від варварів, французько-англійський конфлікт під час Столітньої війни 1337–1453 років і т. д. Але як масове й загальнопоширене явище націоналізм характерний в основному для новітніх часів. Більшість політичних і культурних явищ раніше цього часу мали універсальний, а не національний характер: найпоширенішою формою державних утворень були імперії, а не національні держави; релігії мали світовий характер і т. д. Як правило, більшість населення не була свідомо своєї національної відокремленості. Націю як політичне (але не етнічне) утворення уособлював т. зв. репрезентативний клас (дворянство у Росії та Франції, шляхта у Польщі чи козацтво в Україні). Нерідко верхівка цього класу за своєю етнічною приналежністю відрізнялась від основної маси населення (як династії норманів у середньовічній Англії та династія Рюриковичів у Київській Русі). В Європі до розвитку націоналізму люди, як правило, були лояльними до міста або конкретного лідера, а не до своєї нації. Британська енциклопедія визначає початок націоналістичного руху з кінця XVIII століття – Американської і Французької революцій. Інші історики вказують спеціально на ультранаціоналістичні партії у Франції під час Французької революції.

Теоретики романтизму – передусім німецький філософ Йоганн-Готфрід Гердер – особливу увагу приділяли слов'янським народам, які нібито зберегли свої традиції у незіпсованому і первісному вигляді, і тому передбачали велике майбутнє слов'янським народам. Гердер окремо відзначав особливу роль українців.

Наполеонівські війни та польське визвольне повстання 1830–1831 років прискорили кристалізацію національних рухів у Російській імперії. Формування російської національної свідомості одержало сильний поштовх у результаті уварівських реформ, які проголосили «народність» (національність) разом із «самодержавством» і «православ'ям» основоположними принципами Російської імперії. Реформи Уварова поклали початок посиленій русифікації державного апарату та інших, неросійських народів, які проживали на території Російської імперії. Відповіддю на них була активізація національних рухів поневолених народів. Це стосувалося, зокрема, українського національного відродження, яке бере свої початки від перших спроб утворення нової літературної мови («Енеїда» Івана Котляревського, 1798) та боротьби нащадків козацької старшини, які стали російськими дворянами, за збереження автономних прав України в Російській імперії. Активізація національного руху привела до утворення Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847), провідні діячі якого – Тарас Шевченко (1814–1861), Пантелеймон Куліш (1819–1897), Микола Костомаров (1817–1885) – відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного українського націоналізму.

В Австрійській імперії українське національне відродження було пов'язане у першу чергу з діяльністю «Руської трійці» (1830-ті рр.) та Головної руської ради, інших українських організацій під час революції 1848 року.

Революція 1848 року послужила сильним поштовхом для розвитку національних рухів і формування їхніх політичних програм. Разом з тим вона вперше засвідчила, що національні рухи поневолених народів можуть перебувати у конфлікті між собою (як польський та український, угорський і словацький та ін. національні рухи). На загострення такого конфлікту вплинула поява нових інтелектуальних течій – гегельянства, марксизму та ін. Національні конфлікти на Балканському півострові – дві балканські війни (1912 і 1913) та вбивство австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда у Сараєво (28.6.1914) послужили поштовхом до Першої світової війни.

Утвердження тоталітарних режимів у Радянському Союзі, Німеччині, Японії та інших країнах у 1930–1940-х роках призвело до посилення нового типу національних рухів –

панславістського, пангерманського і паназіатського. Після перемоги більшовиків у революції і громадянській війні в Росії 1917–1920 років ідеологію панславізму було поєднано з комуністичними гаслами. Росіян проголосили справжнім соціалістичним народом, покликаним поширювати ідеали комунізму серед інших націй. Під цими гаслами у 1917–20 роках було здобуто перемогу над національно-визвольними рухами неросійських народів – українців, вірмен, грузин та ін., що прагнули відокремитись від Російської імперії – самодержавної і пізнішої, т. зв. червоної під аббревіатурою СРСР, та утворити свої національні держави. Таких борців було проголошено націоналістами (з епітетом «буржуазні») і названо «злейшими врагами человечества» та відкрито на них полювання без обмеження. Після перемоги СРСР у Другій світовій війні Й. Сталін зреалізував найсміливіші плани російських панславістів та шовіністів усіх мастей, коли були зігнані в один табір – зону соціалізму – багато слов'янських та інших народів із заборonoю навіть думати про якесь там відокремлення та створення своїх національних держав. Тоді націоналізм вкотре був оголошений буржуазною ідеологією в національному питанні, яка розглядає націю як позаісторичну категорію, вищу форму суспільної єдності (саме так і є і має бути. – В. Ч.), проповідує, мовляв, зверхність національних інтересів над класовими (сам так є і має бути. – В. Ч.).

Мовляв, націоналізм протиставляється якимось там протилежним корінним інтересам трудящих (трудящі це і є нація). Для більшовиків була визначальною т. зв. «класова і соціальна боротьба» – за цією димовою завісою більшовики, пригноблюючи національні меншини, творили свою імперію на чолі з усім руським. Для російських більшовиків національний уряд на Україні – хоча б та ж Центральна Рада – це «буржуазно-націоналістична контрреволюція». (Боротьба за незалежність і національну самосвідомість дозволялась лише Росії.) А присланий з Москви до Києва на багнетах муравйовських орд уряд – це єдиний дозволений уряд для тієї ж України. Це викликало на Україні опір – від збройної боротьби на Західній Україні до дисидентських рухів з чітким національним забарвленням. Звідтоді націоналізм став однією з найзгуртованіших політичних і громадських сил в історії.

Дмитро Іванович Донцов був старшим за неї на 23 роки, але на вигляд значно молодший своїх літ і на позір і сприйняття здавався їй юнаком – такий був завзято-молодечий, рвійно-невгамовний. Максималіст, що не знав ні золотої середини, ні компромісів у боротьбі за вільну Україну, що її він зримо уявляв і був певний: якщо всі почнуть діяти так, як він їм пропонує – вільній Україні бути! Якщо притримуватися його вчення і йти за його дороговказом. Тож навіть серед максималістів був крайнім. Тільки вперед, тільки на лінію боротьби. Такою була і Теліга. У своєму святому нетерпінні пошвидше поборотися за вільну Україну розуміла його і його теж святе нетерпіння кидатись на барикади за волю України і тому – мабуть, тому, – сприймала його рвійно-молодим. Та він, вочевидь, в душі й був таким. Але шанобливо звала його: вельмишановний пане редакторе!.. Він прохав її обходитись без такої шанобливої урочистості, але вона не могла інакше. До всього ж іноді їй здавалося, що він – Мефістофель. Справжній-щонайсравжнісінький. Той Мефістофель, що є одним з духів. Демон. Але демон не тільки зла, а й добра теж.

Іноді він здавався їй ангелом. Але – грішним, вигнаним з раю, тим ангелом, який вчинив бунт проти самого Бога. А це все той же Мефістофель.

Іноді ж він здавався їй Кирилом і Мефодієм в одній особі.

Як Мефістофель він мав успіх у жінок. До всього ж він був ідеологом не просто націоналізму – сиріч патріотизму, якогось там романтично-літературного, а – героїчно-наступального. Ось чому його боготворили цілі покоління. Вірили, як юдеї Мойсею, котрий свого часу вивів з пустелі народ, хоч і довелося поблукати сорок чи скільки там років. Так і він, Дмитро Донцов, новітній наш Мойсей, виведе український народ з рабства, приведе його в омріяну цілими поколіннями землю обітовану.

У нього й перо було таке, як він сам – гостре, непримиримо-пристрасне.

Теліга була щаслива, що її поезії друкує така людина, глибокошановний пан редактор, Мойсей і Мефістофель України. У його «Літературно-науковому віснику» надруковано і її вірш «Подорожній», що присвячений йому, ідеологу українського націоналізму і незвичайній людині, в образі палкого юнака, хоч він і був старшим за неї.

Улітку 1933 року Олена писала своїй подрузі Наталії Левицькій-Холодній про Донцова: «Настусенько, ти не уявляєш, як він мені дорогий. Не мені орієнтуватися в тому, що таке: любов, обожнювання, приязнь чи захоплення, чи не те й не те, не друге і не третє. Але це почуття таке глибоке, що ти маєш з ним погодитись? Мене мучає одне: при всій моїй великій любові до Михайла, я не відчуваю до нього „кохання“. Життя досить важке нам обом, і зокрема для мене, тому що я від любові до Михайлика стараюсь не показувати йому нехватку „кохання“».

Сучасні словники української мови ці терміни – любов і кохання – не розрізняють.

«Кохання – почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі, те саме, що і любов».

«Любов – почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі; кохання».

Але... Різниця між цими різновидами любові все ж таки є. Матір, наприклад, не можна кохати, бо це може викликати небажані порівняння, кохають дівчину (жінку), а матір – люблять. Як і Батьківщину.

Кохання ж це більший інтим, як любов.

Олені здавалося, що свого чоловіка Михайла, вона хоч і всім серцем, але тільки любить, кохання між ними, як між чоловіком та жінкою, чомусь немає. Кохання, як їй здавалося, у неї зароджується до нього, до Донцова. І вона злякалася, бо не бажала зраджувати Михайла. Банально і тривіально. Це не для неї. Але, на щастя, далі дружби й захоплення Донцовим як борцем за волю України, її ідеологом, керманичем і вождем, справа не просунулась. Та й невдовзі вони розлучаться – як час покаже, назавжди. Вона поїде до Києва – теж назавжди, а він...

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму, прожив довге життя – 90 років, хоч і був переслідуваний і більшу частину життя прожив на чужині.

Дивно, але цей ідеолог українського націоналізму, який походив з козацько-старшинського роду, свого часу навчався в Царськосельському (де раніше навчався Пушкін!) ліцеї, навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету, з якого був виключений за участь в українській демонстрації 1905 року. Тоді ж він стає членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Поліція не давала йому й дихнути, тож року 1908-го Донцов змушений емігрувати за рубіж. Виступав у пресі на українську тематику. Під час Першої світової війни – перший голова Союзу визволення України.

У 1917 році жив у Львові, де здобув ступінь доктора наук. В березні 1918-го виїхав до Києва, очолив Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах з РСФРР. Один з керівників Української хліборобсько-демократичної партії. У 1922 році після Швейцарії мешкав у Львові, ставши одним із засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу «Заграва».

1939 року був заарештований і ув'язненим в польському концтаборі. Після звільнення емігрував до Німеччини, а звідти до Бухареста, де редагував часопис «Батави».

Під час Другої світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, з 1945 року – в Парижі, а наступного року переїхав до Великої Британії.

Ще через рік – на еміграції в Канаді (1947). Викладав українську літературу в Монреальському університеті, співробітничав в українських виданнях. Видав чимало дієвих праць, що стали фундаментом українського націоналізму, його теоретичною базою. Виклав доктринальні засади українського націоналізму. Обстоюючи ідею самостійності України, завжди

зберігав виразну антиросійську позицію. Вироблені ним ідейні засади базувалися на вирішальній ролі особистості та ірраціональній волі нації в історичному процесі. Політична філософія Донцова великою мірою стала основою революційно-підпільної діяльності ОУН.

Коли до нього дійшли в 1942 році вісті про загибель у Києві від рук нацистів Олени Теліги, ця мужня людина впала чи не у відчай і, не соромлячись присутніх, плакала.

Студентське життя минало весело і гамірно, в Михайла та Олени виявилось багато вірних і щирих друзів. Більшість з них, як і Михайло, були молодими офіцерами армії УНР, вони тяжко переживали поразку, тож часто сперечалися, чому ж не вдалося відстояти незалежну Україну... Готувалися в майбутньому повторити спробу здобути волю. Вони були щирими і вірними українцями, бездоганно володіли рідною мовою, тож допомагали й Олені її вивчати.

Та старше покоління, лідери української революції, керівники відродженої на її хвилях національної держави – Української Народної Республіки – не виправдали надій молодого покоління, не зуміли організувати захист власної держави. «Але розчарування, а з ним біль, досада і спізнений жаль, – писав Є. Маланюк, – прийшли вже в таборах, де була нагода продумати недавнє минуле, особливо читавши Донцова та „Листи“ нещадного своєю логікою Липинського.

Розчарування в „старших“ довершило нашу політичну свідомість, зробило нас політичне зрілими, але це сталося жакливо пізно, себто коли ми були вже обеззброєні і збройна Визвольна Війна для нас була скінчена.

Якби ж та політична дозрілість прийшла була вже не на 10, а хоч би на 2–3 роки раніше!

Прихід політичної нашої дозрілості в розпачливо-таборових умовах обеззброєного війська і спричинив своєрідну „психічну травму“, яка повела наше покоління в науку (Подєбради), в мистецтво, а нашу групу завело в літературу (переважно в поезію)».

Ці роздуми Євгена Маланюка певною мірою пояснюють і такий феномен, як Празька поетична школа, до якої відносять Юрія Дарагана, Леоніда Мосендза, Олексу Стефановича, Оксану Лятуринську, Максима Гриву, Миколу Чирського, Олега Ольжича, Олену Телігу та ін.

Таким було оточення, в якому формувалася Олена Теліга як поетеса і українська патріотка, націоналістка.

Чому ж українці виявилися неспроможними утвердити і захистити власну державу?

Одну з причин, чи не найголовнішу, бачили в недостатній згуртованості нації, у відсутності належної волі до перемоги, в слабкості провідників, які орієнтувалися на демократичні методи досягнення мети в той час, як противник застосовував брутальну силу. Головним ворогом вважалася Москва, московський імперіалізм, що століттями гнобив Україну і в новому обличчі, в обличчі більшовизму, задушив молоду Українську державу, яка постала в результаті революції 1917–1921 років.

Отже, щоб досягти перемоги в майбутній боротьбі за незалежну Українську державу, вважали необхідним насамперед, щоб українці усвідомили свою національну окремішність, необхідність з'єднання всіх волей в одну волю, підпорядкування всіх індивідуальних інтересів найвищій меті – боротьбі за націю і національну державу. 1926 року побачила світ праця Дмитра Донцова «Націоналізм», у якій обґрунтовувалась ідеологія українського інтегрального націоналізму, наголошувалось на тому, що лише нація, яка у ворожому оточенні виявиться дужчою і пристосованішою, здатна утвердити себе і вижити. Ця та інші праці Д. Донцова, що друкувалися в редактованому ним «Літературно-науковому віснику», активно обговорювалися в колі Олениних друзів та приятелів. Захоплювалися вони й модною на той час філософією волюнтаризму Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше.

Ці ідеї носилися в повітрі, їх вбирала Оленина свідомість, вони відгукнуться в її творах дещо пізніше, коли остаточно сформуються її світогляд і естетична позиція. «А поки що вона

молода й щаслива, вона в центрі цікавого товариства, її сміх дзвінкий і веселий, її кохає красивий, ставний козак, справжній лицар». – Надія Миронець.

Час летів швидко й непомітно. Року 1929 Михайло Теліга захистив дипломну роботу, отримав фах інженера-лісівника, і восени того ж року Теліги переїхали до Варшави, куди ще раніше перебралися батько й мати Олени.

Олена тоді була вся в емоційному пориві, в передчутті чогось незвичайного, що ось-ось станеться, і життя – і їхнє особисте, і України, – зміниться на краще. Писала в ті дні:

Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому!
Може, завтра вже нас відкличе
Каноада грізного грому!
І напружений погляд хоче
Відшукати у тьмі глибокій —
Блискавок фанатичні очі,
А не місяця мрійний спокій!

Але життя у Варшаві було трудним, вони ледве зводили кінці з кінцями. Але не втрачали оптимізму. Олена влаштовується вчителькою в початкову українську школу, платня хоч і скупа, та все ж стає трохи легше. Але тут злягла мати й почала згасати. У неї виявилася лейкемія, фінал настав швидко. Олена тяжко пережила смерть матері, але духом не падала, вчила дітей, і очі її випромінювали радість. Устигала демонструвати й нові моделі одягу – все ж якийсь там підзаробіток. І як завжди на зустрічах із друзями безконечні дискусії, молоді, гарячі – про боротьбу за волю свого народу, про культурний розвиток нації, про нові рубежі боротьби. Сумувати й опускати руки не було коли.

Не цвітуть на вікні герані —
Сонний символ спокійних буднів.
Ми весь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.

Сама собі заповідала:

Ти в тінь не йди. Тривай в пекучій грі.
В сліпуче сяйво не лякайся дивиться!..

На відміну від інших жінок, вік ніколи не був владний над Оленою. Та, власне, вона ніколи на нього й уваги не звертала. Бо вважала, що «жінки старіються найбільше від страху перед старістю, яку бачать в кожній зморшці, в кожному сивому волосі, і цей страх відбивається на їх обличчю, позбавляючи його ясного виразу. Зрештою, зморшки зникають від масажу, сиве волосся не старить нікого, але вираз жаху залишається.

Ти скажеш: найбільше старить людину горе і незадоволення життям. Може. Але тоді треба шукати якогось виходу, щоб відмолодитися знову. Відмолодитися душею, яка дійсно старіється, задихається, коли немає потрібного їй щастя».

Надія Миронець:

«Тут доречно було б нагадати, як оцінювали зовнішність і характер Олени Теліги ті, хто її знав особисто, хто з нею спілкувався. Майже всі говорили про її чарівність, відзначаючи разом з тим, що не мала правильних рис обличчя. Галина Лашенко так описувала її зовнішній

вигляд у 20 років, коли вони вперше познайомилися: „Висока, тоненька, з живими очима, в ясній сукні, в білих капелюсі з широкими крисами, вона була така весняна, як її 20 років, така іскриста, як соняшний день навколо неї. Її обличчя було дуже мінливе. То зовсім звичайне, а часом таке миле, що тяжко знайти миліше. Риси обличчя мала неправильні, ніс надто короткий, тонкі нервові уста. Але такий особливий склад обличчя, що деякі дефекти мало його псували. Не була красуня, але гарненька, приваблива і дуже жіноча“.

Олег Жданович вважав, що Галина Лашенко найвірніше описала обличчя Олени Теліги, і від себе додавав, що привабливість її лежала не в «правильних рисах», яких вона не мала, хоч про них говорилося в багатьох спогадах, «а у внутрішньому чарі».

Додамо ще й згадку Уласа Самчука про зовнішність Олени Теліги, яка не розходиться з наведеним вище, а доповнює його деякими рисами: «...Мала чудове злото-бронзове, густе, неслухняне волосся, гарний, злегка кривий носик, правильні, вольові уста, дуже гарні ноги, енергійну ходу і такий же, трішечки заїкуватий, тон мови. Не дуже гарні, темно-зеленкаві очі...»

Про характер Олени Теліги, стиль її життя і поведінки є також чимало рядків у спогадах. Відзначають, як правило, її веселу і разом з тим запальну вдачу, товариську, любов до танців і гарного одягу, до чоловічого товариства, «хотіла подібати чоловікам і сміялася з жінок з пуританськими нахилами, хоча засадничо вона була великою захисницею жінок». Улас Самчук звернув увагу на таку рису її характеру, як нелюбов до критики. «Дуже не любила, коли їй робили якісь зауваження щодо її зовнішності, не переносила критики взагалі, сама нікого не критикувала також, за винятком добродушного, приятельського, доброзичливого вислову своїх вражень».

На завершення психопортрета Олени Теліги наведемо вірш під такою самою назвою, написаний Сергієм Кушніренком, який у середині 1930-х років навчався в Варшаві, був членом Української студентської громади, добре знав Олену Телігу. Вірш був опублікований у «Літературно-науковому віснику» в 1936 році.

Психопортрет

(Олена Теліга)

Природно жива, мов потік, балакуча,
Залюблена в ритміку соняшних днів.
Хоч пройдений шлях – це криві, навіть кручі,
Обличчя не знає: що смуток, що гнів.
Глибоко в душі вся іржа, вся гірчавинь,
Вона ж молода і фіглярно-струнка!
І ось в елегантських, майстерних рядках
Прибоєм хвилює життя надпочате.
В очах ще дитинство і танці, і сальта,
Так близько ще жарт і палкий калямбур...
Чекайте! Ні матері вдома, ні тата. Закурим?

Психопортрет Олени Теліги буде неповним, якщо не згадати про її дивовижний дар передбачення. Прогностичним даром, як відомо, володіють талановиті поети, багато хто з них передбачив свій трагічний кінець. Але в поезіях Олени Теліги вражає те, що деякі події свого життя, як, наприклад, повернення в Україну, вона передбачила навіть у деталях. Коли ми тепер

маємо змогу порівняти її поетичні прогнози з фактами та подіями її життя, особливо на останньому етапі, то не можемо не подивуватися їх глибині.

Дмитро Донцов писав про Олену Телігу, що «з неї говорить пророчиця-вістуня, яка бачить лихо, неминуче, як удар Божого бича по спантеличеній, здурнілій людськості, і яка знає своєю великою інтуїцією – і свого народу, і своє власне призначення в цій завірюсі».

Дружба з Дмитром Донцовим, авторитетним ідеологом українського націоналізму, в чиєму журналі вона тоді друкувалася – надихала її кидатися на барикади. Тільки б не тліти. А ще ж дружба з однодумцями-поетами Євгеном Маланюком, Леонідом Мосендзом, Юрієм Кленом... Завжди багла праці, дружби, боротьби, такою вона тоді була – не жила, а горіла. Встигала й писати – статті, рецензії, відгуки.

А найбільше з неї лилася поезія.

Моя душа й по темнім трунку
Не хоче слухатись порад,
І знову радісно і струнко
Біжить під вітер і під град.

Щоб, заховавши мудрий досвід
У скриньці без ключа і дна,
Знов зустрічати сірий розсвіт
Вогнем отрути чи вина.

Щоб власній вірі непохитній
Палить лампаду в чорну ніч
І йти крізь січні в теплі квітні,
Крізь біль розлук – у радість стріч.

А перехожим на дорогах
Без вороття давать дари
І діставать нові від Бога,
Коли не вистачить старих.

Багла – для себе і для друзів-побратимів
Якогось вітру, сміху чи злови!
Щоб рвались душі крізь іржаві ґрати,
Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби —
І варто буде жити чи вмирати!

У Варшаві вона очолила мистецьке товариство «Зарево», щодень готувала матеріали, що їх надійні люди будуть поширювати на підсоветських землях України.

А потім в її невгамовне життя-горіння, у її святу боротьбу за волю і кращу долю свого народу увійшла хоч і загадкова, але вже тоді така знаменита ОУН...

Та ОУН, в незримих рядах якої вона житиме і боротиметься аж до свого загину... І те – робота в рядах ОУН – буде чи не найкращою сторінкою її воістину героїчного життя.

Біографи писатимуть: на чужій землі в Олени Шовгенівой, потім Теліги, відбувається перелом, викликаний пережитим у Києві та побаченим у Чехії. Відчувши себе українкою і непримиренним ворогом великодержавності, молода поетеса вступає в ряди Організації українських націоналістів. Вона шукала лицарів в реальному житті, тому й поступила в ОУН.

Усе – лише не це! Не ці спокійні дні,
Де всі слова у барвах однакових,
Думки, мов нероздмухані вогні,
Бажання – в запорошених оковах.
Якогось вітру, сміху чи злоби!
Щоб рвались душі крізь іржаві ґрати,
Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби —
І варто буде жити чи вмирати.
Не бійся днів, заплутаних вузлом,
Ночей безсонних, очманілих ранків.
Хай ріже час лице добром і злом!
Хай палять серце найдрібніші ранки!
Ти в тінь не йди. Тривай в пекучій грі.
В сліпуче сяйво не лякайся дивиться —
Лише по спеці гряне жданий грім
І з хмар сковзне – багнетом – блискавиця.

Кілька сторінок про ОУН

«Поетесі Валентині Чорній... виповнюється 80 літ. Валентина Миколаївна – член НСПУ з 60-х років, автор книг „Гарна внучка“, „У зеленому садку“, „Люблю ще й досі“. Співавтор збірки невідомої поезії „З облоги ночі“.

Учасниця бойових дій. Невинна жертва сталінських репресій, віддала ГУЛАГу 10 років свого життя. В кінці 50-х років була реабілітована, але здоров'я непоправно підірвала. Повість про її тяжку героїчну долю написав В. Чемерис» («Літературна Україна», 9 вересня 2004 р.).

Моя повість про поетесу й чудову людину Валентину Чорну «Державна коханка» свого часу друкувалася в журналі «Кентавр» (№ 5–6, 1992 р.) та в моїй книзі, що так і зветься – «Державна коханка» (Київ, 2005).

Валентину – у повісті вона виступає під ім'ям Катерина, – заарештували в Дніпропетровську за два дні до нового 1946 року. Дівчина, повертаючись з роботи (вчорашня десятикласниця, кілька місяців, як після школи почала працювати), купила ялинку, але прибрати з матір'ю не встигла – вдома її чекала повістка, у якій її, сімнадцятилітню, запрошували до обласного відділу НКС, в таку-то кімнату до такого-то слідчого.

Катерина вирішила «забігти» до слідчого (цікаво, що йому від неї, недавньої школярки, треба?), а тоді вже, повернувшись та повечерявши, займеться з матір'ю прибиранням ялинки – адже Новий рік ось-ось... Бідолашна дівчина й не підозрювала, що додому вона повернеться... аж через десять років.

Ледве вона переступила поріг кабінету слідчого, як той злорадно вигукнув:

– Ну що... с-сука, попалася?..

Після брутальних лайок і триповерхових матюків (Катерина аж отетеріла – офіцер, а отак лається!), а він, слідчий...

А далі процитуємо власну повість:

«Він, здається, ошалів! Схопився, трахав кулаками по столу, потім підбіг до неї, боляче лягнув її по щоці – аж голова відкинулась назад. А він вертівся навколо, кричав, тупотів ногами, штурхав її кулаками то в плечі, то під бік... Зрештою сів до столу і деякий час важко дихав. Катерина все ще не могла отямитись – невже перед нею офіцер? Та ще радянський? Офіцер тієї армії, яка звільнила її з німецького рабства? І в чому він її звинувачує?..

Та ось слідчий взяв аркуш паперу, щось написав на ньому і простягнув аркуш їй.

– Що тут написано? – запитав погрозово.

– ОУН... Якись три букви: О, У та Н.

– О, У та Н, – передражнив він її. – Ти що? Дурочку з себе корчиш?... ать... ать... ать. Ти мені розкажи, що означають ці букви?

– Не знаю... Букви як букви: О, У та Н...

– Ти знову заспівала казочку про три букви? – схопився слідчий. – Ось я пошлю тебе зараз на три букви! – Він і справді послав її туди, куди й обіцяв. – Ти, с-сука, не прикидайся дурочкою. Затям: з ворогами народу в нас мова коротка. Марш у кімнату навпроти! Посидь там і добре подумай, як жити хочеш. Знай: чистосердечне зізнання значно покращить твою долю, за яку я зараз і ламаного п'ятака не можу дати!

Була четверта година ранку...

Але на цьому зловісній пригоді вчорашньої школярки в НКВС області не скінчилися. Це був лише початок того абсурду, що його Валентина не могла збагнути... До чого тут якісь три букви – ОУН? І чого так шаленіє слідчий? І в чому її звинувачує?

Лише біля дев'ятої ранку все нарешті стихло. Коридором почали ходити сюди й туди співробітники, голосно розмовляли, сміялися, курили, але до неї ніхто не заходив, її наче й не існувало. Катерина ні їсти, ні пити не хотіла, хоч уже минула доба, як вона тут. Спливала година за годиною. Ось уже дванадцять, ось уже перша година дня, друга... третя... четверта... Катерина, наче заведена, ходила з кутка в куток, ноги гули, як чавунні, все тіло тремтіло, але вона боялась присісти на стілець, бо, здавалось, тільки сяде, як із нею неодмінно щось трапиться... Нарешті зважившись (двері були нещільно причинені), Катерина виглянула – в коридорі ані душі. Навшпинець прокралася в кінець коридора, де був туалет, і так само навшпинець повернулася назад. Після тієї подорожі трохи осміліла, і коли з'являлися співробітники – у формі й без – виглядала з кімнати і хрипло прохала:

– Товаришу... товаришу... до кого звернутися? Про мене забули, а мені ж на роботу треба... Вже другий день прогул...

Ніхто не зупинявся і навіть не дивився в її бік.

– Товаришу... товаришу...

Йшли мимо, жваво розмовляли між собою, на неї – нуль уваги.

Увечері помінялася бригада слідчих (вона чула, як ті, що працювали вночі, передавали справи тим, котрі ще тільки-но заступили на чергування), прощалися, щось говорили про Новий рік... І збуджено потирали руки... Катерина довго не могла збагнути – при чому тут якийсь... Новий рік? А вони поспішали в кімнату, що була в кінці коридора, біля туалетної, і виходили звідти з пакунками та згортками в руках... Зрештою хтось пробіг коридором з ялинкою. Катерина згадала, що й вона купила ялинку – два дні тому. Чи три... Стривай, то, виходить, що вже Новий рік? А вона тут... А мама вдома... Місця собі не знаходить...

До неї ніхто не заходив.

З пакунками перестали бігати, всі розійшлися по кабінетах, на якусь мить все стихло, а тоді знову почулися лайки, крики, плачі.

Настала північ.

До Катерини ніхто не приходив.

Лише о третій ночі її повели в кабінет.

Вона зайшла, ледь тягнучи ноги.

За столом сидів все той же слідчий, перед ним на столі стояла все та сама тарілка з голубим обідочком, а на ній – варена курка, білий хліб. На блюдечку – склянка з паруючим духмяним чаєм. Катерині здалося, що вона й не виходила з кабінету. Як і перше, запросивши її сісти, слідчий наче забув про неї, а увесь віддався їжі. Їв він смачно, хрускотів кістками, сьорбав чай... Робив це шумно, явно намагаючись викликати в арештованій почуття голоду чи бодай спраги. Але Катерина, хоч і минуло вже півтори доби, як вона востаннє їла, голоду не відчу-

вала. Навіть самій дивно було. Втім, у німецькому рабстві вона навчилася і голод гамувати, і спрагу. Там, хочеш не хочеш, а навчишся, бо по три дні, бувало, й крихти не давали, а робити змушували. Та й у карцері не раз доводилося сидіти – звикла. Але в Німеччині було трохи зрозуміліше, адже там були вороги, а тут – свої, рідні...

– Ну, згадала? – урвавши плин її думок, з набитим ротом запитав слідчий. – То що таке ОУН?

Знову слідчий учепився за ці три букви! Хотіла б вона й сама знати, що то таке – ОУН. А він немилосердно плямкав, губи й підборіддя його масніли від жиру – її занудило.

– Коли знаєте – скажіть самі...

У відповідь – лайка, матюки.

– Я все, все знаю! – кричав він і, давлячись, квапно доїдав курку, запиваючи її чаєм. (Вона вже здогадалась, що курка – казенна, спеціально йому видана для «виробничих цілей», щоб викликати в заарештованої почуття голоду і таким чином зламати її.) – Ті книжки тобі дав читати оунівець Роман Блакитний. І ти теж оунівка...

Переборюючи нудоту (порожній шлунок почав боляче стискуватись) і огиду, що він так плямкає, і в зубах у нього стирчить лико, Катерина все ж запитала, що таке оунівець?

– А це означає, що ти за самостійну Україну. Ти – націоналістка! І діяла під керівництвом оунівця Блакитного.

Сама дивуючись своєму спокою, вона сказала:

– Ні сірого, ні зеленого, ні тим більше блакитного я не знала і не знаю. І взагалі я не націоналістка.

– Не націоналістка, кажеш? – зловісно протягнув він. – А це ми легко доведемо. І просто.

– Я вже переконалась, що у вас все просто виходить.

– Почекай, ти зараз і не такої заспіва-аєш!..

Дістав з шухляди якісь листи, і Катерина впізнала свій почерк. То були її листи, що їх вона посилала матері з Німеччини, відразу ж після того, як її звільнила Радянська армія.

– Ось твій лист, написаний тобою з Ростока. Впізнаєш?

– Мій. Але що в ньому такого? Я писала не кому-небудь, а – рідній матері.

– Але ти писала його українською мовою! – зловісно, ніби то найбільший у світі кримінал, вигукнув слідчий. – І цим ти себе повністю викрила!

– Ну й що ж, що українською? – все ще дивувалась дівчина. – Я ж українка і мати моя українка, то чому маю їй писати іншою мовою?

Катерина пам'ятала, що було в тому листі. Писала матері, що скучила за нею, за братами, за сусідами, за вулицею, за всім своїм рідним краєм, що хочеться додому, на Вкраїну милу, почути бодай слово рідне, бо німецьке вже у вухах застряє...

– Ось... ось... – шарудів він листом, наче щось намагався з нього витрусити. – Перший доказ, що ти... – лайка, мат, – націоналістка! Тебе не в СРСР тягло, а тільки на Україну. Націоналістка! Цим листом ти себе викрила, сука бандерівсько-оунівська!

Вигукуючи образи, він розстебнув кобуру, дістав пістолет, бігав навколо неї, розмахував пістолетом і кричав:

– Уб'ю! Під стінку! Ставай під стінку, німецька шлюха! Прощайся з білим світом!..

Штовхаючи її в плечі, відтрусив до стіни, а сам, відскочивши на кілька кроків, цілився в неї з пістолета й кричав... А вона його не чула і не бачила, кабінет плив перед нею, як у тумані. Та ще почала допікати спрага, в рот наче хто напхав клею, він згущувався, тужавів, приклеюючи язик до піднебіння... Залишивши її стояти під стіною, він повернувся до столу. Тримавши пістолет в лівій руці, правою схопив ручку і щось довго писав. Та ось він закінчив, крикнув:

– Підійди, сука, до столу!

Тягнувши неслухняні ноги, вона підійшла.

– Підпиши!

Катерина ще знайшла в собі сили прочитати, що там написано. Від її імені слідчий вигадував, що вона, Катерина Ярошенко, зберігала й розповсюджувала націоналістичну літературу, що якийсь Роман Блакитний проводжав її одного разу додому й завербував її, Катерину Ярошенко, в обласний осередок ОУН, що з нею була ще якась дівчина...

– Напиши її прізвище!

Після жорстоких кількадечних (і кільканічних теж) тортур, вже напівжива Катерина (в житті – поетеса Валентина Чорна) підписала (аби врятуватися) все, що їй підсунув слідчий. Що вона, мовляв, була чи не зв'язковою в якомусь ОУН (чи в якійсь ОУН – що означають ті три загадкові літери, дівчина так і не збагнула – як і те, який стосунок вона до них мала).

Суд відбувся 16 січня 1946 року.

Катерину на те засідання не запросили. Коли поцікавилась: «Чому?» – відповіли коротко: «Не було в тому потреби!»

Судила «трійця» – знаменита антизаконна «трійця». За одне засідання вона розглядала десятки й десятки справ, виділяючи на кожну по одній-дві хвилини. Катерину визнали винною за статтею 54-1А – зрада Батьківщини, а також за статтею 54-11 – націоналізм.

Вирок: 10 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і позбавлення прав на 5 років.

Катерина – вона ж у житті Валентина Чорна – відбула ті 10 років каторги в Сибіру від дзвінка до дзвінка. Відбула, так гаразд і не збагнувши, що означають ті три незрозумілі їй літери ОУН, що то за організація і яке вона до неї мала відношення...

Так ось про загадкову ОУН.

(За Інтернет-сайтом)

Організація українських націоналістів (ОУН) – український громадсько-політичний рух, що ставить собі за мету встановлення Української соборної самостійної держави, її збереження та розвиток. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала всі легальні українські партії Галичини як колабораціоністські. Заснована 3 лютого 1929 року, легалізована в Україні у 1993 році.

ОУН виникла внаслідок об'єднання Української військової організації (УВО) та студентських націоналістичних спілок: Групи української національної молоді, Легії українських націоналістів, Спілки української націоналістичної молоді.

У 1940 році ОУН розділилася на дві частини: старші, більш помірковані члени, підтримали Андрія Мельника (ОУН-м), тоді як молодші і радикальніші члени – Степана Бандеру (ОУН-б). Остання група отримала контроль над націоналістичним рухом на Західній Україні, у тому числі над військовим крилом ОУН – Української повстанської армії (УПА), яка була найбільшим українським збройним рухом опору.

В 2013 році ОУН(б) та ОУН(м) оприлюднили спільну заяву про бажання «консолідувати український націоналістичний рух і передусім відновити єдність ОУН», яку підписали голови організацій – Стефан Романів і Богдан Червак.

Головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території.

Ця мета мала досягатися через національну революцію та встановлення диктатури.

Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ та представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя як вдома, так і за кордоном.

Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний табори у поразці Української Народної Республіки 1917–1920 років, ОУН наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опори на «свої сили».

Для ідеологічного обґрунтування своєї діяльності ОУН використовувала ідеологію націоналізму Дмитра Донцова, основні положення якої були викладені ним у його праці «Націоналізм».

Гострі очі розкриті в морок
Б'є годинник: чотири, п'ять...
Моє серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спать.

Але завтра спокійно встану,
Так, як завжди, без жодних змін,
І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.

Придушу свій невпинний спогад.
Буду радість давати й сміх.
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятись зміг!

3 грудня 1939 року Олена Теліга назавжди пов'язала себе з Організацією українських націоналістів. Була поставлена їй чітко окреслена мета: виборення незалежності України, а її призначення – в боротьбі. Поділяла думку членів ОУН про те, що ніхто не піднесе Україну на золотій – чи якій там? – таці. Українську державу треба вибороти, а для цього збудувати її у свідомості кожного українця, запалити кожного вірою в неминучість нашої перемоги, а отже, й у те, що незалежна Україна постане в тій боротьбі.

Друг її, поет і товариш по праці в ОУН Олег Ольжич сповідував – і вона його гаряче підтримувала – культ героїчної людини, яка готова на самопожертву в ім'я прийдешнього для України, для її світлої будучини.

Олег Ольжич пов'язав свою долю з ОУН, називав її «військом незримим поневоленої нації».

Олег Кандиба, він же Ольжич, він же Лелека...

*Ой, лелечко, лелечко, болить моє сердечко.
П. Чубинський*

...Теліга була моральною максималісткою, як зазначають ті, хто досліджував її життя і творчість, для неї головним було непорушне (в ранзі сакральності) слово, яке не розходиться з ділом.

І не повинне слово розходитись з ділом, бо це для творця – катастрофа. Вважала: письменник не може у творчості проповідувати одне, а в житті чинити і поводитись по-іншому.

Тож не дивно, що коли в 1941 році друзі й соратники відмовляли її від поїздки в окупований гітлерівцями Київ, відповідала:

«Як я можу піти проти своєї поезії?»

На той час вона була не лише талановитою поетесою, але її знали як діячку культурної референції Організації українських націоналістів (ОУН).

І вона зі святим нетерпінням мчала до Києва, навстріч своїй загибелі, мчала, бо все життя чекала цього дня, коли попереду в неї буде не тихе, бодай і поетичне, буття, а життя-гірім,

життя, як гостра сліпуча блискавка, такою sprужиненою була її воля, як для жінки – крицева. Вона мчала навстріч смертельному ризику, але мчала до рідного люду. Бо:

Усе – лише не це!
Не ці спокійні дні,
Де всі слова у барвах однакових,
Думки, мов нероздмухані вогні,
Бажання – в запорошених оковах.

«...разом з поетом О. Ольжичем активно працювала в Культурній референтурі ОУН» – із статті.

Олег Ольжич...

Це він писав:

Господь багатий нас благословив
Дарами, що нікому не відняти:
Любов і творчість, туга і порив,
Відвага і вогонь самопосвяти!

Це завдяки йому у ХХ ст. українська література сягнула світових вершин.

Справжнє його прізвище – Олег Кандиба. Батькове, родове.

Родом із Житомира.

Батько його – відомий український поет Олександр Кандиба, який виступав під творчим псевдонімом, що став його другим прізвищем – Олесь. На ниві української літератури працював в однім руслі з Іваном Франком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським. На небосхилі української поезії його творчість спалахнула й засяяла яскравою зорею.

У нашій літературі це третя сімейна пара, де батько – поет і син поет. (Перші дві – батько й син Вороні, другі – батько й син Крушельницькі.)

Олег Ольжич змалечку відзначався талантами, котрими його щедро нагородила природа – чудово малював ще в ранньому дитинстві, прекрасно грав на фортепіано, писав талановиті вірші, навіть п'єсу – ще дитиною! – на три дії (з козацьких часів) і сам її проілюстрував... Згодом був блискучим ученим-археологом (це його головний фах), але передовсім – видатним українським поетом, незламним борцем за кращу долю незалежної України.

До 16 років Олег жив в Україні.

П'ятнадцятирічним хлопцем він із матір'ю вирушив до Берліна, де перебував батько, який тоді був повпредом УНР в Будапешті. Невдовзі родина Кандиб переїхала до Праги.

Успішно склавши іспит на атестат зрілості, Олег вступає на філософський факультет Карлового університету, головними предметами його навчання стала археологія та мистецтво. Навчався ще й в Українському Вільному Університеті у Празі... Любив мандрувати. Разом з приятелями на велосипедах об'їздили мало не всю Німеччину, а Карпати знав, як свою домівку.

Захистив докторську дисертацію з археології і був прийнятий на кафедру археології Українського Вільного Університету – асистентом. Постійно їздив на археологічні розкопки, працював у музеях Чехословаччини, Галичини, Югославії, Австрії, брав участь в міжнародних симпозіумах і конференціях і здобув заслужену славу спеціаліста в галузі слов'янської археології. Читав лекції в Гарвардському університеті, один із засновників Українського Наукового Інституту в США. Видав збірку наукових праць. Публікувався в українських, чеських, німецьких, югославських та англійських виданнях. Тож і виходить: перш ніж стати поетом, він став видатним ученим археологом, доктором наук.

Свою першу збірку та дитяче оповідання «Рудько» підписав псевдонімом О. Лелека. Його поезія – це не замилене оспівування традиційної атрибутики: квіточки, ясне сонечко, банальне кохання і т. п., його поезія відповідала його вольовій натурі, це поезія дії, наступу і боротьби, інтелектуальна і вольова, вона виховувала цілісну натуру.

Тож і не дивно, що вчений і поет Олександр Кандиба-Ольжич у 1929 році стає членом Організації українських націоналістів. Особисто познайомившись у 1936 році з головою проводу Євгеном Коновальцем, він ідеологічно та філософськи обґрунтував роль героїчної свідомості у національно-визвольній боротьбі за свободу і незалежність України. Український народ має стати повноправним і єдиним господарем своєї землі, а для цього йому треба створити самостійну державу, яка визволить українців з чужих лабет, і щоб він став повноправною нацією.

Поет Ольжич стає одним з найактивніших членів ОУН, пізніше – заступником голови проводу. За дорученням ОУН бере участь у проголошенні демократичної Карпатської України, що була знищена згодом угорськими фашистами, які діяли у змові з Гітлером.

Паралельно з роботою в ОУН і поетичною творчістю завзято займається улюбленою археологією, публікує свої праці іноземними мовами. На запрошення Міжуніверситетського інституту в Римі проводить археологічні дослідження і в той же час встигає брати активну участь у боротьбі за незалежність Закарпатської України. Після загарбання Закарпаття Угорщиною побував у хортистській в'язниці.

Влітку 1943 року одружується з Катериною Білецькою, старшою донькою професора Білецького, яка пізніше напише про нього цінні спогади.

Устиг видати лише три збірки власних віршів, але які! Вихід кожної його збірки ставав подією в українській літературі. Тож цілком заслужено до нього прийшло визнання – уже як видатного поета, досі – відомого на той час ученого. Віра в ідею – головне кредо Ольжича. А ідея його – незалежна Україна. Ця віра й пульсує у всій творчості Олега Ольжича. До слова, сам він не надавав особливого значення власній поезії, бо головною справою власного життя вважав не поезію і навіть не науку, – боротьбу. Діяльність професійного революціонера. Під кінець тридцятих років у житті Олега Кандиби-Ольжича сталася різка зміна, перелом. Його літературна й наукова діяльність відійшла на другий план, на перший виходить революція, служіння Україні. Навіть літературний псевдонім його змінюється на підпільну кличку – Кардаш.

Держава не твориться в будучині,
Держава будується нині.

Олег вирішує: настав час залишити затишний кабінет ученого і йти в похід за кращу долю України. У той похід – тут він виявився пророком, – де доведеться «в шинелі сірій вмерти від гранати».

Доведеться...

Йому доведеться, але він не одступиться з обраного шляху борця.

Під час Другої світової війни Ольжич очолив відділи ОУН на Правобережній Україні, зокрема в Києві. Був одним із фундаторів Української Національної Ради. Коли ж рейхскомісаріат нацистів наприкінці 1941 року заборонив діяльність ОУН, організація пішла в підпілля, переїхавши до Львова.

1941 року Ольжич разом з Оленою Телігою та іншими оунівцями прибули до Києва з патріотичною місією ОУН. Ольжич налагодив випуск газети «Наше слово», журналу «Літаври» (чию редакцію очолила Теліга), керує підпільною боротьбою українських патріотів проти фашистів. Це була боротьба не на життя, а на смерть, боротьба-самопожертва, коли надії на перемогу майже не було, але українці все одно не відступилися. Гітлерівці першими в Києві схопили і порозстрілювали оунівців, зокрема й Телігу, яку Ольжич умовляв залишити Київ,

однак вона відмовилась. Ольжич перебрався (вже після загибелі побратимів з ОУН) до Львова, там був схоплений нацистами. Його відконвоювали до жахливого табору смерті Заксенгаузен за 50 км від Берліна. Табір мав 60 відділків, через які пройшло загалом близько 200 000 чоловік. У фабриці смерті було закатовано понад сто тисяч антифашистів з різних країн Європи.

Відгороджений високими мурами, в Заксенгаузені існував особливий об'єкт Целенбау – барак, у якому фашисти тримали особливо небезпечних «злочинців». Там перебував син Сталіна Яків Джугашвілі, французький міністр Рібо, колишній прем'єр-міністр Німеччини Лютер, головнокомандувач підпільною польською Армією Крайовою генерал Стефан Ровецькі-Грот, польський єпископ Владислав Гораль та багато інших відомих осіб. Там перебували майже всі члени проводу ОУН з лідерами двох непримиренних крил – С. Бандерою та А. Мельником.

У Целенбау Ольжич сидів у камері 14, де в'язні були в кайданах, себто приречені на скору смерть. Кайдани були прикуті ланцюгами до цементної підлоги. Тільки Ольжича не приковували, бо його раз по раз брали на тортури та допити. Яким дивом тримався поет із потрошеними кістками, пробитою головою і повідбиваними нутрощами – одному Богу відомо. Але як з нього не знущалися кати, та не почули ані слова, ані стогону з його запечених кров'ю губ... 9 червня 1944 року його притягли до камери і кинули на цементну підлогу, а коли по якомусь часі кати повернулися, щоб знову тягти його на допити, Олег Ольжич уже був мертвим...

Коли стало відомо про його загибель, в'язні у всіх камерах молилися за упокій його душі...

У незалежній нині Україні виходять твори Олега Ольжича, про нього за сценарієм письменника Леоніда Череватенка знято фільм «Я камінь з Божої пращі». Його іменем названо вулицю. Він нарешті повернувся до країни й народу, за яких віддав своє життя, прийнявши люті муки...

Такої ж готовності до самопожертви була й Олена Теліга.

Вона суворо підпорядкувала себе «безсмертним і невмолимим вимогам нації», бо була переконана, що тільки повне підпорядкування себе інтересам нації й «дозволить їй стати перед світом на весь свій потужний зріст!» Про це Олена Теліга писала в статті «Братерство в народі», різко застерігаючи своїх однодумців від використання «тріскучих слів і блискучих гасел», якими двадцять років більшовицька Москва засипала українську свідомість: «І коли ми несемо ідею українського націоналізму на свої землі, не сміє бути ні одного порожнього слова. Кожне гасло має вростати в нашу землю, а не засмічувати її порожньою лускою. Коли говоримо про національну спільноту, мусимо її відчувати. Так, як тепер, понад усе мусимо відчувати нерозривний зв'язок крові – братерство в народі».

Надзвичайно болісно поетеса переживала розкол з друзями, які підтримували уряд УНР в екзилі і не розуміли її переходу до Організації українських націоналістів, яка була в опозиції до нього. Свідомість, почуття не могли сприйняти роз'єднання недавніх друзів, побратимів, вона намагалася стулити ці дві половинки єдиного українського організму, але її відштовхували друзі, ображали й судили. Як пережити це страшенне напруження думки і почуттів?

Підгинаються, в'язнуть ноги,
Очі п'ють безпросвітну тьму;
Мить одна – і безсилий стогін
Розколише застиглу муть.

Та це був лише початок болісних переживань. У 1940 році відбувся розкол ОУН на два крила – бандерівців і мельниківців. Сповідуючи святу ідею братерства в народі, органічного

відчуття нерозривного зв'язку крові, Олена Теліга не могла змиритися з абсурдною позицією тих, хто в ім'я пріоритету партійних програмових засад наважується на братовбивство.

Убивство пострілом у спину 30 серпня 1941 року на вулиці Житомира двох багатолітніх членів Проводу ОУН Миколи Сціборського і Омеляна Сеника-Грибівського потрясло Олену Телігу. Важко в це було повірити, важко пережити, але вона закликає «не допустити до створення атмосфери для найбільшого прокляття, найбільшої згуби нації – братовбивчої війни».

Отож – на поклик душі – до Києва, в столицю України, де вона «мусіла вже бути давно», як писала 17 жовтня 1941 року з Рівного своєму чоловікові: «Мое ти золотко рідне, мій найліпший у світі Михайлику! Любий мій!.. Про Київ ходять тривожні чутки, хоч Ольжич шле радісні вістки з лейтмотивом – перемога за нами... Що буде в Києві? Як? Не знаю! І сумно мені, що ти не їдеш зі мною, хоч хочу вірити, що швидко тебе у Києві побачу.

Рушай, рідний! Як тільки зможеш...» (М. Жулинський). «Пішла, бо знала: повернеться».

Вона була (і такою залишилася назавжди) чиста і непорочна, бо тільки такі мали (і мають) право на священну боротьбу за волю і кращу долю свого народу – незаплямовані ані словом, ані вчинком.

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там, де треба, —
я тверда й сувора.
О краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

Частина третя

Перейдемо убрід бурхливі води...

Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.
Тяжке змагання наші душі зоре,
Щоб колосились зерна перемоги.

І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість,
Нам буде сонцем кожний куш і камінь
У ці хвилини – гострі і щасливі!

Подумать тільки: наші села й люди,
А завтра прийдемо – до свого міста!
Захоплять владно зголоднілі груди
Своє повітря – тепле та іскристе!

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... І до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти...

Душа з розбігу стане на сторожі,
Щоб обережно, але гостро стежить
Всі інші душі – зимні чи ворожі —
І всі глибокі поміж ними межі.

І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло стисне,
Коли над рідним, тим же самим полем
Зависне інша, незнайома пісня.

Чекає все: і розпач, і образа,
А рідний край нам буде – чужиною.
Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти – дорогою одною.

Заметемо вогнем любови межі,
Перейдемо убрід бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

Цей вірш, знаменитий своїм передбаченням, називається «Поворот». Олена Теліга написала його у 1932 році. В одному з листів (від 4 червня 1932 року) поетеса стисло пояснює його суть: «Я маю ще один вірш – поворот на Україну». Він уперше з'явиться друком у 1932 році в «Літературно-науковому віснику» Дмитра Донцова.

«Що ж послужило приводом до написання цієї поезії? – запитує Надія Миронець і сама ж відповідає: Олена підкреслювала не раз, що ніколи не писала віршів „на замовлення“, що їй потрібен особливий настрій, натхнення.

„...Не можу писати без цього „старомодного“ Натхнення“.

Настрій, що надихнув її на створення „Повороту“, з'явився від загостреного відчуття бездомності і бажання повернутися на рідну землю, яке завжди жило в душах емігрантів...»

Відчуття бездомності... Бажання повернутися на рідну землю...

Воно було притаманне не лише Олені Телізі. Леонід Мосендз теж написав вірш «Поворот», тоді ж написав свій «Поворот» і Олег Ольжич.

«Я така щаслива, що мій „Поворот“ дійшов до твого серця, – писала Теліга подрузі. – Цей вірш я дійсно писала „нервами“, і мені боляче було б, якби й цей мій настрій ти не зрозуміла. Тому я аж ахнула, коли ти в одному із своїх листів поділилася зі мною своїм бездомним настроєм, таким подібним на той, про який я пишу».

В іншому листі поетеса підкреслює, що «поворот на Україну є для мене найбільшою мрією, майже метою життя...»

Всі українці в еміграції – як вона, ота еміграція, вже набридла, в печінки в'їлася! – тільки й мріяли про повернення на Батьківщину.

Та Батьківщина була зайнята більшовиками, там душили українську культуру, та й саме українське життя. Не витримавши безпросвітності, покінчив самогубством Микола Хвильовий – то про яке повернення в Україну могла йти мова? Правда, Гітлер в Німеччині збирав сили для боротьби проти комунізму – принаймні так він заявляв. Відчувалося: рано чи пізно Гітлер зчепиться зі Сталіним, Німеччина нападе на СРСР. Дехто сподівався: якщо переможе Німеччина, може, з'явиться шанс для створення вільної від більшовицького іґа Української держави? Можливо, два хижаки у взаємній війні знекровлять один одного, і тоді послабиться тиск на Україну, і вона нарешті зможе постати як незалежна держава?.. Правда, в те не дуже вірилось, але якась надія таки була. І всі на еміграції тільки й чекали вимріяної нагоди, коли можна буде, не остерігаючись більшовицького свавілля, повернутися в рідний край.

І ось лучилося. 22 червня 1941 року німецькі війська посунули на СРСР, а отже, й на Україну. Націоналісти захвилювалися: що їм робити в такій ситуації? Улас Самчук був твердо переконаний: «Нічого іншого, як іти по слідах війни на той наш зачарований схід, ту нашу безмовну батьківщину, по землі якої, як і в давні часи, гарцюють ворожі армії, не питаючи нашої згоди і не бажаючи там нас бачити взагалі. Але та земля – наша земля, там нас хочуть бачити, і ми там хочемо бути. І ми там будемо. І також нікого не питаючи. До Кракова, як на Клондайк під час золотої гарячки, потягнулися зо всіх кінців Європи втомлені чужиною люди, які хочуть повернутися туди, звідки походять їх батьки, діди і прадіди, де вони хотіли б закінчити дні свого життя. Кабінети Ольжича, Сеника і Сціборського заповнилися міністрами, генералами, інженерами, артистами... Ну, і звичайними людьми без титулів, які хотіли лише там бути і щось там потрібне робити. До цих останніх належав і я».

До них належала й Олена Теліга. У ті дні вона жила мрією, що ось-ось повернеться в Україну, до любого її серцю Києва.

Але там була прифронтна смуга, а це завжди – смертельний ризик, тож друзі відмовляли Олену від «такої затії». Вона ж відповідала:

«Коли ми, поети, пишемо про відвагу, твердість, шляхетність й цими творами запалюємо та шлемо на небезпеки інших, то як можемо ми самі цього не робити? Справжня поезія – це не видумана комбінація, це вплив душі. Як же ж чутимусь я, коли піду проти своєї поезії? Коли я загину, то знатиму й іншим покажу, що жила так, як хотіла, як повинна була жити, коли ж сидітиму в безпечнім запіллі – це вже буде зрада мене самої!»

Відраджував Олену від небезпечної затії і Євген Маланюк, але «ніякі розумні аргументи не переконували її, щоб вона цієї подорожі до Києва не робила. Зокрема – признаюсь, я мав

цей гріх – я її переконував; може, тому, що я вже не був дуже зелений політично, дещо бачив і дещо думав. Я не мав особисто ані крихти, ані грама якогось оптимізму... Зокрема... це просто нерационально. Я все переконував Лену. Але нічого не допомогло. Вона кинулась туди з якоюсь несамовитою енергією, з несамовитою силою. Було, може, й бажання пригоди. Було, може, чисто жіноче – якась цікавість до тієї батьківщини. Було, може, все... І я пригадую собі, вона писала досить ентузіастичні листи з дороги. Але я пам'ятаю останній лист, який був кинутий у Житомирі – там були такі слова: „Боюсь, що ви мали рацію“. Думаю, що після Житомира вона вже, безперечно, знала, на що йде. Знала, що йде на жертву, і що в жертву буде принесено її все ж таки молоде і ще повне творчості життя».

Супутником Олени Теліги в тій небезпечній затії на першому її етапі був Улас Самчук...

Сян згадується в державному гімні України: «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону...» (У редакції до 6 березня 2003 року).

Сян – річка в Україні (Турківський район Львівщини) та Польщі.

Найбільша карпатська (права) притока Вісли (басейн Балтійського моря). Довжина 444 км, із них 14 390 км в Польщі, 2471 км в Україні. У пониззі Сян (90 км) судноплавний. У гірській частині на Сяні збудовані водоймища Солинське і Мичковське та ГЕС.

Прикордонний знак на українсько-польському кордоні – 224.

Сян починається у Східних Бескидах на межі Бещадів і Верховинського Вододільного хребта біля Ужицького перевалу. Витоки розташовані на висоті 950 м. Тече спершу на північний захід, згодом у підгір'ї змінює напрям на північний і східний, а нижче міста Перемишля тече знов на північний захід у широкій долині по Надсянській низовині. Впадає до Вісли нижче міста Сandomора. Має кілька приток, на його берегах розташовані міста Лісько, Сяник, Перемишль, Ярослав. До 1946 року гірський Сян лежав на суто українській етнічній території, середній – на українсько-польському прикордонні – тоді він був межею на українській та польській частині Галичини, нижній – на польській етнічній території. Після встановлення нового кордону між УРСР і Польщею на території України є лише кілька витоків Сяну, далі на 55 км Сян є кордоном між Польщею та Україною. На цій ділянці річки існували українські села. У 1946 році при облаштуванні кордону мешканці сіл були переселені, а їхні будівлі спалені. А вже нижче за 390 км Сян тече у Польщі. Після виселення українського населення державний кордон став також етнічною українсько-польською межею.

«Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону...»

Вона поверталася в Україну – в фатальний для повернення час.

Її біографи потім писатимуть: це був смертельний виклик долі. Навіть Євген Маланюк, друг-поет, колишній офіцер армії УНР, умовляв її не їхати. Переконував: Київ захопили окупаційні війська фашистів, а німці 41-го були зовсім не тими німцями, які приходили в Україну у 1918 році. Та й ситуація в Україні далека від тієї, що її в еміграції уявляли, наївно вірячи: нас там чекають. Люди, які прожили під Сталіним 20 років, це не ті люди, запевняв Маланюк, які нас там чекають...

Олена подякувала другу-поету і вчинила по-своєму: в липні 1941 разом з письменником Уласом Самчуком таємно від німців перейшла вбрід Сян – останній Рубікон у своєму житті. Як запевняла, «переїдемо убрід бурхливі води», щоб «злитись знову зі своїм народом». Бажання, як кажуть, шляхетне і благородно-патріотичне, але дійсність виявилась не такою, якою вона уявлялася в еміграції. Перейшовши Сян-Рубікон, Олена спалила позаду мости, а нових попереду не збудувала – не встигла.

Сян перейти виявилось справою непростною і від самого початку небезпечною. На тім боці вирішили спершу дістатися до Львова, а потім – до Києва. Як працівниця культурної

референтури ОУН, Олена мала зв'язатися у Львові з місцевими українськими націоналістичними силами – в плані посилення боротьби за згуртованість нації, за відродження культури, за незалежність в тодішній ситуації, що склалася в Україні. Але спершу треба було перейти Сян.

14 липня 1941 року виїхали з Кракова потягом. У Ярославі, як запевняв Ольжич (і дав потрібні адреси) були люди, які й допоможуть перейти Сян – кордон між окупованими німцями Польщею та Україною. З Ярослава Олена написала Михайлові (він поки що залишався у Кракові й на Україну мав виїхати пізніше) коротенького листа:

«Дорогий Михайлику! Щасливо доїхали до Ярослава і чекаємо на обід у ресторації. Наразі відчуваємо себе добре, хоч ще не застали дома, кого було треба. Їхалося добре. Надіємося, що все буде гаразд. Ти теж не турбуйся. Цілую міцно-міцно. Твоя Олена».

Улас Самчук згадуватиме. В очікуванні, коли з'явиться людина, яка мала їх таємно переправити на той, український, берег, пішли до Сяну ідесь у затишному місці полягали на свіжій траві, дивилися у синє, вже українське небо і співали:

Дівчинонько любя, де будеш ти спати,
На Вкраїні далекій!
В степу під вербою, аби, серце, з тобою,
На Вкраїні далекій...

Пісню урвали – а раптом нею накличуть біду? За самовільний перехід кордону можна потрапити й до концентраційного табору... Декого, спіймавши, німці навіть на місці постріляли...

Виявилось, що переходити Сян у Ярославі небезпечно, їм порадили це зробити в селі Сосниці, дали адреси надійних людей, які допоможуть це зробити. Наступного дня потягом, а далі пішки дісталися Сосниці – там місцевий священник мав зарадити їхній справі.

Через роки Улас Самчук згадуватиме у своїх споминах:

«Сян виступив перед нами несподівано. Невелика, поетично заросла річка кроків п'ятдесят шириною. На всі боки оглянулись – і з Богом. Швидко скинули взуття, я забрав свої і Оленіні речі... Вода була тепла, трохи бурхливіша і каламутніша, ніж звичайно. Ми йшли дуже швидко, я попереду, Олена, тримаючись за моє плече, за мною. На середині вода сягала сливе до пояса...»

Йшла до кордону з подвійним почуттям, різко протилежним одне одному – з радістю і сумом, що межував з тривогою. І хвилювала не небезпека шляху.

Радість, що нарешті вона повертається на Батьківщину свою, омріяну, повертається, щоб більше її ніколи – що би там не було! – не залишати, а сум...

Сумно було прощатися з батьком – хворим і таким самотнім, аж неприкаяним у чужому краї, немолодим, як підрубаним під корінь... Думав, що дочка любя його догляне на старості, турботою своєю ласкавою віку йому доточить... принаймні проведе його в той, в інший світ, а воно...

Не так склалося, як гадалося.

Це батько так був переконаний, а вона ж вважала, що навпаки: так склалося, як вона й гадала. Але й його можна зрозуміти. Після смерті дружини, яку він незрадливо кохав, Іван Шовгенів залишився в чужих краях сам-один. Вся надія була на доньку – догляне на старості, догодує... А вона... Кидає його самого в чужоземеллі. Кидає, щоб повернутися на Україну. Він не проти, але ж Україна під п'ятою німецьких окупантів, не вільна рідна вітчизна, і, здається, назавжди втрачена...

– Так ось і треба робити Україну вільною, – терпляче пояснювала дочка, – не коли-небудь, не завтра, а сьогодні. А тебе не беру з собою, тату, бо там, куди я йду, в Києві, небезпечно. А я

не хочу тобою ризикувати. Та й зв'яжеш ти мені руки, і я буду тільки тобою зайнята... А треба вже сьогодні робити Україну вільною, бо завтра... Бог нас українцями створив, а ми мусимо створити Україну, батьківщину рідну. І не завтра це почати, не в будучині, а вже сьогодні.

– І ти кидаєш батька, щоб поїхати на... Батьківщину?

– Так. Я їду на Батьківщину, бо сьогодні це важливіше. Україна може зникнути. І тоді ми, українці, постаємо людьми без Батьківщини. Тож їду творити любов нашу Батьківщину.

– Кидаючи батька?

Оте – «кидаючи батька заради Батьківщини» її тяжко схвилювало.

Але твердо відповіла:

– Заради Батьківщини я готова і батька залишити. А як ми створимо незалежну Україну, я заберу тебе до Києва, і тоді вже ми будемо назавжди разом.

Він гірко зауважив, дивлячись кудись повз неї у простір, як у Вічність:

– Назавжди ми зустрінемося лише на тому світі. Живи, дочко моя, довго-довго, а я... Житиму сам, скільки Бог дав.

– Господь нам усім дає життя.

– Ти зробила свій вибір, вибравши замість батька Батьківщину, – іди!

У тій останній перед від'їздом прощальній, по суті, розмові не було згадано ані словом, ані натяком головного. Річ у тім, що пан професор Іван Шовгенів на той час, мовби змирившись із втратою любої дружини, одружився вдруге, сподіваючись, що й друга дружина стане йому такою ж любовою, як і перша, вже покійна. Але щось у них пішло не так вже на самому початку їхнього «медового місяця»: вони то розбігалися, то через день знову збігалися. І так повторювалося неодноразово, принаймні кінця цьому ще не було видно.

Пан професор схибив при другому женінні, не ту собі жону вибрав – так шепотілися між собою його співробітники. Не ту половину собі вибрав – за національністю. (Та й за характером, додавали інші, теж.) Нова пасія батька була росіяною, чи, як вона сама казала, руською. І була вона руською ще тією – наче щойно з Російської імперії вискочила. Заявляла на повному переконанні (при нагоді і без): «Украины не было, нет и никогда не будет! А была, есть и всегда будет провинция Малороссия, часть России».

Теліги – Олена й Михайло – вели з нею гострі політичні суперечки, що врешті-решт закінчилися повним розривом. Олена перестала відвідувати батька вдома, забігала лише до нього на роботу. І в розмові з батьком не згадувала його дружину та її імпер-шовіністичні переконання. (І де він, батечко, її таку доп'яв? Ні в Подєбрадах, ні в усій тамтешній еміграції, здавалось, ще однієї такої і вдень з вогнем не знайдеш, хоча...) Тому й жаль було батька з такою «руською» залишати, але що вдієш... Батечко жив з нею, терпів, тож Олена не збиралася його переконувати в чомусь протилежному. Як кажуть, бачили очі, що купували... І попрощалась тоді з батьком – востаннє – з гнітючим серцем і з таким серцем і в дорогу вирушила... Зробивши перед цим нелегкий вибір, вибравши замість батька – Батьківщину.

Хоч і відчувала себе мовби винуватою, але... Не могла інакше. Пішла до Сяну, щоб перейти його, як переходять Рубікон... І залишиться в біографії Олени Теліги Сян, який розмежував її життя навпіл: старе лишилося позаду, нове замаячило попереду...

В липні 1941-го Олена Теліга разом з письменником Уласом Самчуком таємно від окупантів перейшла Сян...

Перейти Сян на прикордонному пункті вони не могли – не мали на те відповідних перепусток. Та й польські прикордонники схопили б їх і передали німцям. Отож щоб не ризикувати, вирішили перейти Сян в глухому місці таємно і загубитися на українській території. Серед мешканців прикордоння вивідали, де це краще всього зробити, їм підказали, і вони зважились

– українська поетеса Олена Теліга (чоловік її Михайло поки що залишався в Подебрадах) та український письменник Улас Самчук, на той час вже досить відомий.

У Чехословаччині Улас мешкав з 1929-го по 1941 рік. Українська Прага 1920–1930 років жила бурхливим науковим та культурно-мистецьким життям. До безпосереднього оточення, яке творило «його Прагу», Улас Самчук залучав Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, Олексу Стефановича, Оксану Лятуринську, Олега Ольжича, Михайла Мухина, Миколу Бутівича, Роберта Лісовського, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Дорошенка, Миколу Галагана, Леоніда і Надію Білецьких, Дмитра Антоновича, Сергія Шелухіна, Микиту Шаповала, Валентина і Лідію Садовських, Русових, Яковлевих, Мідних, Батинських, Слюсаренків, Щербаківських, Сімовичів, Лашенків, Горбачевського, Ольгерта Бочковського. У Празі Улас Самчук належав до Студентської академічної громади. «Нас було кілька сотень із загальної кількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс». У 1937 році з ініціативи Євгена Коновальця була створена культурна референтура Проводу українських націоналістів на чолі з Олегом Ольжичем. Центром культурної референтури стала Прага, а однією з головних установ – секція митців, письменників і журналістів, де головував Самчук.

Був він на той час автором оповідань і знаної вже трилогії «Волинь» (книги I–III, 1932–1937), головний герой якої – молода українська людина, котра прагне знайти своє місце в житті шляхами національно-культурного й державного становлення. Саме роман «Волинь» приніс 32-річному письменнику майже світову славу. Як стверджуватиме пізніше один з дослідників творчості письменника, «У 30-х роках вживалися певні заходи щодо кандидатування Уласа Самчука на Нобелівську премію за роман „Волинь“ (як і Володимира Винниченка за „Сонячну машину“). Але, на жаль, їхніх імен немає серед нобелівських лауреатів: твори письменників погромленого і пригнобленого народу виявились не конкурентоспроможними не за мірою таланту, а через відсутність перекладів, відповідної реклами».

Ідейним продовженням «Волині» стала повість «Кулак» (1932), в романі «Марія» (1934) письменник відтворив трагедію голоду українського народу на центральних і східноукраїнських землях 1932–1933 років, у романі «Гори говорять» (1934) – показав боротьбу гуцулів з угорцями на Закарпатті.

Для Олени Теліги, яка була на той час авторкою лише низки розпорошених віршів в журналах та кількох рецензій і статей, Улас Самчук був живий класик.

Письменник на той час ще неодружений, хоч і розпочав уже четвертий десяток, вигляд мав вельми симпатичного молодика (час, здається, над ним був невладний), як сам зізнавався, «вельми прудко бігав тоді за жінками». Хоча й мав наречену, котра тоді перебувала в Києві – до неї, переходячи Сян, він і збирався податися, але коли вирушив удвох з Оленою глухими краями до Сяну, то здавалось, вмить забув про свою наречену і про те, що він до неї прямує, а почав виявляти увагу до супутниці – що вдієш, джигун!

Сян перейшли вбрід – у тім місці, що підказали їм місцеві жителі (серед них були українці, бо поляки здали б їх прикордонній сторожі). Де брели по коліна – піщані наливні мілини, – де по груди, а де – на бистрині – довелося трохи плити. Ще на польському березі Улас нарізав очерету та рогозу, зв'язав перевесельцями з осоки невеличкий плотик, на нього вони й склали свої речі – Олена вузлик з усім необхідним для жінки (вбрана вона була під селянку, тож вузлик для неї – звична річ), Улас – торбу, в якій, крім усього, знаходилися (як він не без гумору згадував) ще й рукописи його нових «безсмертних шедеврів». Потім вони роздяглися мало не до білизни (Улас, як чемний мужчина, делікатно відвернувся, поки Олена роздягалася, хоча те було зайвим, адже, переходячи річку, треба ж було й поперед себе дивитися), склали одяг на плотик і отак, ойкаючи (себто Олена ойкала, вранці водиця Сяну була досить свіженькою), – побрели на той берег.

Брести довелося чималенько, петляючи сюди й туди, як петляли мілини, де «переправа», як сміялась Олена, відбулася без пригод. За винятком одного випадку, коли Улас...

Скільки брели, Улас весь час намагався не дивитися на свою супутницю, відводив погляд убік, але...

Ні-ні, та й непомітно (так йому здавалося) зиркав на Олену – який чоловік не спокується! Бо в Олені було таке струнке і гарне тіло: мармурове, ніжно-звбливе, з округлими жіночими формами. Отож Улас ні-ні, та й зиркав на неї, й аж надто затримував на ній погляд, милуючись її...

Проте стримувався, вдаючи, що йому все байдуже, і він зайнятий лише тим, щоби намацувати хоч якусь твердь під водою.

Але... Задивившись на Олену, таки шугонув з головою у вирву, а випірнувши, замахав руками і ледве вибрався на мілке.

– І як же це я... – бурмотів. – Аж шугонув на глибоке, навіть води наковтався!

– Не треба було задивлятися, Уласе, на чужу жінку! – усміхнулась Олена. – Тим більше, у Києві на вас буцімто чекає наречена?

Улас од тих слів губився: таки правда, задивився на чужу, але ж на таку чарівну...

– Вгадала? – запитала Олена.

– Авжеж, пані Олено, – зніяковів Самчук. – Ви така, що не замилюватися вами, хто би міг...

– От і втрапили у вирву...

– Та заради вас – хоч куди завгодно!

І раптом у прибережжі, голосно закувала зозуля – як на замовлення: ку-ку, ку-ку, ку-ку...

– А давайте порахуємо, скільки вона літечок нам напроорокує?

– Це польська зозуля й українцям вона не щедра на літа.

– Чому? Берег вже український, тож і зозулі тут українські. Куди тим лядським зозулям!

І доки вони зодягалися, зозуля все кувала, даруючи їм багато літ...

– Бачите? Слухаєте? Такими щедрими бувають лише українські зозулі...

Ледве помітною стежкою рушили до якогось села неподалік річки.

– Це ж наше село, українське... – наче сама до себе жваво гомоніла Олена. – Тільки б у ньому не було німців, бо відразу ж здогадаються, що ми з того, з польського берега прийшли...

Ще зі спогадів Уласа Самчука про перехід Сяну:

«...На середині вода сягала сливе до пояса, але ми швидко її перебрели. За нами з берега слідували очі наших друзів, а коли ми вирвалися на другий берег і оглянулись назад, вони помахали нам руками, що все безпечно, і зникли в кущах. Ми також метнулись в кущі і спонтанно кинулись у гарячі, міцні обійми. Наші серця схвильовано билися, наші очі захоплено горіли. Ми ж були на українській землі! На Україні!

Знайти потрібні слова, щоб висловити урочисту схвильованість наших душ, той полум'яний салют, гостре збентеження і пекуче щастя, нема змоги. Ми так розгубилися, що за хвилину забули про небезпеку. Але довкруги було тихо і порожньо. Ми швидко привели себе до порядку і рушили вперед через луг, без стежки, навмання, густою висохлою зеленою травою.

В одному місці ми натрапили на невеликий стовпчик, що ледве визирав з високої трави, з випаленими на ньому літерами СРСР і знаком серпа і молота. Тут ми вирішили зупинитися. Було дивно, чудно, незбагненно. Тож це була та, заборонена, заворожена, суворо бережена мертва смуга на планеті, яка ділила світ на дві непримиренні частини. Ми оглядали той дивовижний стовпчик, вдивлялися у безлюдний простір, на обрії якого вздовж річки лежали зруйновані і зарослі бур'янами села. Ми дивувалися, що нам судилося бачити і переживати це своїми очима і своєю душею, без ніяких чужих дозволів, ніяких прохань, ніяких віз.

І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість, —
Нам буде сонцем кожний кущ і камінь
У ці хвилини, гострі і щасливі.

Подумать тільки: наші села й люди,
А завтра прийдемо – до свого міста!
Захоплять владно зголоднілі груди
Своє повітря – тепле та іскристе!

О, як це точно, до подробиць, до найглибших тонів було нею наперед вичуте, і яке чудо, що все це так здійснилося! Олена слухала ці свої власні слова, які я їй декламував, і в її очах світилася екстаза».

У першому ж селі Стібному, куди вони зайшли за адресою, що їй мали, повсюди виднілися занедбані господарства, де-не-де бачили людей. Ті розповіли про тяжкі недавні роки, коли їх викликали на допити. У селі майже не залишилося молоді – одних вивезли до Сибіру, інших забрали до війська, а хто й сам пішов за Сян – туди, звідки Улас Самчук та Олена Теліга оце щойно прийшли. Вцілілі селяни якимось господарювали, аби не померти з голоду.

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... І до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти... —

Це не так давно писала Теліга.

Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти – дорогою одною.

Теліга й Самчук поснідали в місцевого панотця, застерегли його (він бідкався) не шукати ніякої підводи, зібрали свої речі і вирушили вздовж Сяну... А потім були містечка і села – Медики, Мостиські, Щетині, Луцька Воля, Ляшки Гостинцеві, Цвіржа, Солом'янка, Судова Вишня, Довгомостиське... Зупинялися лише перепочити у місцевих священиків та вчителів, підводами, а де й пішки (лише на останньому відрізку дороги трапилася випадкова машина) дісталися до Львова, на вулицю Академічну, 8, де містилася головна квартира ОУН. Там їх зустрів Ольжич та інші знайомі оунівці.

Це було як наслання злих чорних сил, як прокляття, що віками бовваніло-скаженіло на Русі, а потім і в Україні, коли свої йшли на своїх, коли щедро сіялися чвари-розбрати, коли свої орали тугу, сіяли смуток...

А застогнав, браття, Київ,
Застогнав тугою,
Чернігів – бідую:
Розлилися в землі Руській,
Розвилися жалі,
І тече печаль велика
Серед Руської землі...

Ще автор «Слова о полку Ігоревім» з жалем-тугою писав, як князі «Самі на себе крамолу кували, / А погани на Руську землю переможно набігали...»

Про це вже в Україні Кобзар застерігав, щемним криком блавав:

Любіться, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте...

Ці рядки довелося згадати Олені Телізі у Львові, де вже між своїми почалися чвари-розбрати, коли члени єдиної організації почали ділитися на «наших» і «не наших» і навіть влаштували Олені Телізі та Уласу Самчуку обструкцію, коли вони виступали 23 липня в Спілці українських письменників.

Другодні Олена в листі до Михайла Теліги поділиться своїми враженнями, що чвари не затихають між своїми у Львові, які «роблять з себе мучеників і героїв, а на нас, емігрантів, дивляться, як на втікачів до вигідного життя, – це було просто обурююче».

У націоналістичному русі відбувся розкол – і це в той час, як німці окупували Україну! Події ті Олена сприйняла як вікову українську трагедію. Як уже згадувалось, у серпні 1941 року в Житомирі було вбито двох провідних членів ОУН і підозра в організації убивства впала на прихильників С. Бандери. Згодом (але вже після війни) вони відмежуються від того вбивства, а тоді над ними була чорна тінь – що й стало причиною появи «Відозви ОУН», головним автором якої була Теліга. Відозва засуджувала братовбивство, наголошувала на необхідності єднання всіх сил заради порятунку скривавленої України. Олена писала про чорний дух руїн, що тяглися ще від княжих міжусобиць, які нищили хребет і мозок української нації, плюндрували її душу.

«Скривавлена Україна потребує великої праці нашого мозку і наших рук, а не спорів і міжусобиць. Тому всі свої змагання, цілу свою енергію ми спрямували на гоєння ран нашої нації й на розбудову українського життя. Ми залишили на боці всі внутрішні спори, всякі полеміки, розуміючи, що на рішачому відтинку нашого шляху до мети ми мусимо не поглиблювати, а засипати межі, вириті злочинною рукою в середині Організації».

Вона ж іще дев'ять років тому, малюючи в поетичній уяві картину повороту в Україну, сподівалася:

Заметемо вогнем любови межі,
Перейдемо убрід бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

Хоч Олена й поривалася до Києва, але ще тривали бої за Київ, Ольжич радив трохи почекати. Теліга їде до Рівного, куди раніше виїхав Улас Самчук, де навіть встиг там налагодити випуск газети «Волинь». 21 вересня 1941 року на шпальтах «Волині» з'явився вірш О. Теліги «Поворот», пізніше – «Розсипаються мури», «Братерство в народі», «Прапори духа», «Нарозтіж вікна».

Закликала, щоб ідеї інтернаціоналізму – чужій і ворожій – протиставляти націоналістичний світогляд, братерство в народі.

«Коли говоримо про національну спільноту, мусимо її відчувати. Так, як тепер понад усе мусимо відчувати нерозривний зв'язок крові – братерство в народі».

Давній друг і соратник Теліги, Олег Штуль писав:

«Олена Теліга стоїть в розквіті свого таланту. В бурхливі дні сучасного вона віднаходить себе, бо про них вона мріяла. Завжди вона пам'ятала, що там за лісами „неспокійно спить в боях ранений, мій трагічний Київ“, і до нього вона прямує. Слушно писав про неї Дмитро Донцов: „Її скорше звалять будні, аніж повітря нашої апокаліптичної доби, таке їй близьке, таке яскраве й гостре, як її талант“.»

Поетка в першій лаві націоналістичної поезії йде певно до цілі... Шлях її простий і виразний, що виключає всякі комплекси й знає всі труднощі.

Олена Теліга своєю творчою інтуїцією давно цей шлях передбачила у вірші «Поворот»...

Шлях Олени Теліги – це шлях цілої націоналістичної поезії, що розквітла на еміграції і високо тримала там винесені за кордон бойові українські прапори, щоб повернутися з ними для будови нового українського майбутнього...

Перед від'їздом до Києва («Що буде в Києві? Не знаю! І сумно мені, сумно, що ти не ідеш зі мною...») пише чоловікові:

«Любий мій, коханий! Бажаю тобі, як найдорожчого, здоров'я і успіху.

Хай тебе Бог хоронить! Вірю, що ми зустрінемося живі і здорові і заживемо знов разом. Пам'ятай одно: яка я не є, але я тебе рідного дуже і дуже люблю і життя без тебе не уявляю.

Цілую тебе, милий, міцно, міцно! Вітай батька, як будеш писати. Він мені часто сниться... Твоя».

Та ще залишила кожному Михайлику вірша на згадку про себе, що його так і назвала:

Чоловікові

Не цвітуть на вікні герані —
Сонний символ спокійних буднів.
Ми весь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.
І тому, що в своїм полоні
Не тримають нас речі й стіни,
Ні на день в душі не холоде
Молодече бажання чину.
Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому!
Може, завтра вже нас відкличе
Канопада грізного грому!
І напружений погляд хоче
Відшукати у тьмі глибокій —
Блискавок фанатичні очі,
А не місяця мрійний спокій.

Михайлові ближче до душі був отой «місяця мрійний спокій», бо вже й навоювався, і світу сховався чимало – і як вояк, і як фельдшер військовий, тож хотів домашнього затишку з любовою дружининою, але...

Зітхнув безнадійно: це не для Оленки. Бог послав йому жіночку не для затишної господи, не для сімейних тихих радощів; Бог послав йому амазонку, яка сама спокою не мала й ніколи не матиме і його позбавить затишку.

Вона – вершниця, як і всі амазонки, – войовниця. І в їхній сім'ї, яка дуже далека від затишних ідилій, вона ведуча, а йому тільки й залишається, що покірно слідувати за нею. І

якщо їй доведеться померти за Україну, то йому доведеться померти за неї. І це він уже прийняв і з цим уже змирився, розуміючи, що це його доля.

Михайло приїде до неї у Київ трохи згодом – щоб уже більше ніколи з коханою не розлучатися...

Улас Самчук був одним з багатьох зачарованих Оленою. Спільний перехід Сяну зблизив їх, навіть, як казатиме Улас, поріднив їх, і цього він ніколи не забуде.

Але все життя письменник страждатиме, що покинув її і відпустив саму, подавшись на свою Волинь: а раптом він би порятував її у Києві, а раптом...

Цього він не зможе собі пробачити до кінця днів своїх...

Подальша доля Уласа Самчука на Волині складеться не без пригод, часом і ризикованих, часом і смертельних, і тільки велике везіння – чи доля-провидіння – порятують його, і він проживе доволі довге, хоч і на чужині, життя загалом успішного письменника...

Правда, йому трапиться один небезпечний випадок. Перед самим закінченням гімназії юного Уласа Самчука забрали до польського війська, з якого він у 1927 році щасливо дезертував. Ховаючись від кари, опинився аж у Веймарській Німеччині, де працював у місті Бойтені як наймит в одного поміщика, розвозив по копальнях і гутах залізо. Потім навчався в Бреславському університеті, де зазнайомився з одним німцем на прізвище Герман Блюме. Як вільний слухач, він студіював в університеті Бреславу, там працювала мати Германа Блюме – Германіка фон Лінгейсгайм. Вона звернула увагу на здібного слухача-українця, який прагнув вивчити німецьку мову, пригріла його і навіть надала притулок «обідраному українцю» у своїй оселі й терпляче навчала його німецької мови... (Улас її опанував бездоганно.) І ось через п'ятнадцять років, коли Улас Самчук з похідною групою Організації українських націоналістів вів боротьбу на Волині, агітуючи за незалежну Україну, гестапо почало виловлювати членів ОУН і страчувати їх як ворогів «Великої Німеччини». (Німцям не була потрібна якась там Україна, на її землях вони планували збудувати свій фатерлянд, тож націоналістів знищували.) Потрапив у засідку і Улас Самчук разом з іншими оунівцями. Німці мали знищити і його, але тут втрутився щасливий випадок. Виявилося, що в Рівному на посаді начальника цивільної поліції рейхскомісаріату «Україна» працював не хто інший, як син Германіки фон Лінгейсгайм – Герман Блюме. Користуючись своєю владою, він розпорядився випустити Уласа Самчука з рівненської в'язниці – так Улас врятувався. Після війни жив і працював у Німеччині, був одним із засновників і головою літературної організації МУР, а по переїзді до Канади у 1948 році став засновником Організації українських письменників «Слово». Його ім'я ще за життя його носія стало відоме в країнах Європи та Америки. Один з біографів письменника зазначатиме, що «вражає не те, що на українській землі народився цей винятково сильний творчий талант, а те, що він вижив, не зісох у „волинській тихій стороні“, в абсолютно безпросвітних обставинах».

У повоєнний період Улас Самчук написав роман-хроніку «Юність Василя Шеремета», драму «Шумлять жорна». У незакінченій трилогії «Ост», «Мертвий хутір» і «Темнота» зобразив українську людину та її роль у незвичайних і трагічних умовах підрадянської дійсності. Темою його останніх книг стала боротьба УПА на Волині (роман «Чого не гоїть вогонь») та життя українських емігрантів у Канаді, він видав книги спогадів «П'ять по дванадцятій» та «На білому коні».

Не стане Уласа Самчука в Торонто 9 липня 1987 року. Але й сьогодні його ім'я на слуху. Вийшла дослідницька книга Гаврила Чернихівського «Улас Самчук: сторінки біографії» у 2005 році, яка є першим ґрунтовним дослідженням про «українського Гомера ХХ століття». Про Уласа Самчука Ігор Фарина написав повість «Пекуча чужина» (2005).

У жовтні 1993 року в селі Тилявка Шумського району Тернопільської області відкрито літературно-меморіальний музей письменника У. Самчука.

У м. Луцьку нещодавно на його честь була перейменована вулиця, раніше знана як вул. К. Цеткін. На ній встановлено пам'ятну дошку.

У м. Рівному діє Літературний музей Уласа Самчука.

Дорогою ревли великі армійські машини, повні солдатів у касках з автоматами на грудях – вони сиділи в кузові на лавах тісно, застигли, неначе не живі, а якісь ідоли-бовдури, солдати чужої імперії, що сунула завойовувати Україну.

Попереду машин і позаду них повзли, брязкаючи гусеницями, танки. А там, куди вони повзли, вдалині здіймалися бані Софійського собору.

Там був Київ.

А понад дорогою при маленькому базарчику, що стихійно там виник (в окупації всі жили тільки з базару), сиділи бабусі й продавали якусь зелень зі своїх городів і злякано позиркували на машини, що, чадячи димом, проповзали мимо них та їхнього базарчика на Київ – он він, попереду вже видніється.

Крайня бабця в чорній хустці, кістлява й сувора, вигокувала:

– Вгадую долю! По лініях руки! Підходьте, православні, усім вгадаю судьбу – дешево і швидко.

Олена й підійшла до неї, простягла руку.

Бабця схопила руку, крутила туди-сюди її, наче хотіла вивернути, щось бурмотіла, пальчиком поводити по її долоні й зрештою видихнула:

– Не йди, молодичко, туди, куди ти оце йдеш...

– Але мені треба до Києва.

– Ось я й кажу: не йди до Києва, бо там тебе смертонька чекає, – сказала віщунка. – Даруй, що таке пророчу. Але хочу тебе застерегти: не ходи, там тобі судилось умерти.

– А якщо я...

– Дитино, зустрічі тобі зі своєю смертонькою у Києві не уникнути. Це твоя доля. Тож не ходи, коли хочеш ще пожити. Вибери собі іншу долю, добрішу до тебе...

Та Олена пішла. Не могла не піти. Дорогою, що була для неї дорогою в один кінець. Казала собі: хай там хоч що, але в Київ я піду. Бо це – моя доля. Зрештою, відступати пізно. Тільки вперед!

Частина четверта

Бабин Яр

Вгорі – тризуб.

Під ним всього лише один рядок: «Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга».

Окупація

19 вересня 1941 року гітлерівці увірвалися в Київ. Почалася багатомісячна ніч фашистської окупації.

Слідом за передовими частинами вермахту в місті з'явилися нацистські чиновники і створили свій воєнно-адміністративний апарат. Містом почав управляти генеральний комісаріат Київського генерального округу і міський комісаріат, які підкорялися рейхскомісаріату на чолі з катом українського народу – Е. Кохом. Розгорнули терористичну роботу фашистські каральні органи – таємна політична поліція (гестапо), таємна польова поліція, оперативні формування, створені для масового знищення населення – «айнзатцгрупи», «зондеркоманди», підрозділи військ СС.

Також були створені допоміжні органи із так званого місцевого самоуправління, що стали придатком окупаційних установ, які мали допомагати фашистам насаджувати «новий порядок». На допомогу гестапо також була створена так звана «українська охоронна поліція» із кримінальних елементів та зрадників Батьківщини.

І посипались на беззахисне населення численні накази та розпорядження, що починалися, як правило, одним словом: «забороняється», а закінчувалися загрозою розстрілу. Заборонялося: ходити вулицями з 18-ї до 5-ї години, був суворо заборонений в'їзд у місто осіб, які в ньому не проживають. Місцевому населенню заборонялося користуватися магазинами та ресторанами, залізницею, електричною енергією і телеграфом. Окупанти поперейменовували на німецький лад всі головні вулиці, площі, кінотеатри міста.

Почалися розстріли. Вже через десять днів після захоплення міста на його околиці, в Бабиному Яру, фашисти розстріляли 52 тисячі киян. Звідтоді зловісна назва «Бабин Яр» стала символом всієї політики окупантів, а найпоширенішим методом знищення населення стало масове взяття заручників.

22 жовтня 1941 року комендант Києва Ебергард оголосив про розстріл 100 заручників, 2 листопада – про розстріл 300, 29 листопада він знову повідомив про страту 400 заручників. І так мало не кожного дня хапали безневинних людей, оголошували їх «заложниками» і відразу ж розстрілювали. У все тому ж таки Бабиному Яру, що став уже традиційним місцем страти. Жорстокі розправи чинили в таборах військовополонених, найбільші з яких – Дарницький і Сирецький, де загинуло до 100 тисяч чоловік. Тисячі й тисячі загинули в таборах смерті на Мишоловці, на вулиці Керосинній.

Вже через три місяці після окупації гітлерівці встановили нормоване постачання хліба. Норма була – менше двохсот грамів на тиждень. Тож і не дивно, що невдовзі, з початком зими, у Києві спалахнув голод. Почалися епідемії хвороб, зокрема спалахнув тиф, дизентерія – від жалюгідного хліба-сурогату, що випікався для населення. Мало не половина мешканців Києва взимку 1942 року – це були інваліди та хворі. В місті ніхто не займався питаннями благоустрою та комунального господарства, водогін, лазні та каналізація не діяли.

Киян грабували й оббирали всі, як хотіли. Особливо німецька солдатня. «Зайшовши до міста, фашисти відразу ж почали нищпорити в квартирах, – згадує очевидець тих подій, якому вдалося пережити окупацію. – Спокою не було ні вдень, ні вночі. Якщо що-небудь подобалось, відразу ж забирали...»

У місті почали діяти 23 німецькі фірми, зокрема – Круппа, Сіменс-Шуккерт, «Ганебек», «Усма», «Асід-Україна» – вони викачували з міста те, що не встигли забрати окупаційні чиновники та німецька солдатня. Пограбування досягло небачених розмірів. Для того щоб вивезти награване майно, окупантам знадобилося 495 ешелонів по 50 вагонів кожний. Все, що фашисти не могли вивезти – знищували. Із 1176 підприємств Києва було зруйновано більше 800. Систематично знищувалися житлові будинки, мешканці яких або поповнювали Бабин Яр, або ставали безхатьками.

Після захоплення Києва окупанти впровадили обов'язкову трудову повинність для всього населення віком від 15 до 60 років. З'явилася не знана до того в СРСР біржа праці. Робочий день для тих, кого гітлерівці змушували працювати, тривав 14–16 годин. Заробіток робітників – від 150 до 300 рублів на місяць, а це дорівнювало ринковій вартості 1–2 кг хліба.

З початком окупації людей масово вивозили до Німеччини для роботи на фабриках і заводах, в господарствах бауерів. Загалом за час окупації з Києва було вивезено в примусовому порядку до Німеччини більше 100 тисяч чоловік, значна частина яких там і згинула. І в той же час в місті та його околицях тривали безконечні облави по виловленню людей і відправленню їх у рабство.

Система середньої і вищої освіти у місті була ліквідована. До квітня 1941 року із 150 приміщень міських шкіл 77 прилаштували під казарми, кафешантани для гітлерівських військовослужбовців, військові склади тощо, а 35 приміщень взагалі зруйнували. Гітлерівці пограбували і спалили всі вищі навчальні заклади столиці. Були розграбовані всі музеї, із столиці окупанти вивезли 4 мільйони книг – 200 тисяч з них із бібліотеки АН УРСР. За два роки фашистської окупації населенню Києва довелося зазнати таких лих і бід, яких не знало місто за всю свою багатовікову історію.

«Вона готувалась до нього, як наречена до шлюбу»

Це згодом Улас Самчук засвідчить, як Олена Теліга мріяла про Київ і як до нього готувалася.

Про її життя, працю (а отже, й боротьбу на грані смертельного ризику, над урвищем прірви) збереглося так мало даних – у словах, і водночас так багато – але вже поза словами.

Біографи потім писатимуть: великі надії, які вона плекала на культурне відродження України, окрилювали її, і ними вона жила.

Спочатку був Львів, потім у вересні – Рівне, а теплого осіннього дня у природі було таке буйство барв, що не хотілося думати про війну та окупацію – 22 жовтня 1941 року вони нарешті дісталися Києва. Як вона мріяла про місто своєї юності, як тільки не називала його – «золоте», «державне», готуючись до зустрічі з ним, молилася на нього.

Дорога до Києва з Рівного зайняла два дні – 22 жовтня 1941 року Олена Теліга вдруге і, як час покаже, остаточно прибула до столиці України.

Її супутниця згадуватиме:

«Вїздили ми до Києва в такий же день, осінній і прозорий, як у вірші Олени. Коли проїздили коло Політехніки, Олена так хвилювалася, що мало не випала з авта. Потім сіли в трамвай (в Києві трамваї вже в русі) і поїхали на Володимирську вулицю».

Все так і було, як вона, передбачаючи, писала в «Повороті»: «І осінній день прозорий», і «перейдені бродом води», і «гострі і щасливі хвилини зустрічі» з рідною землею, з містом, яке вона так любила, і щемкий біль від усвідомлення того, що чужиною став рідний край, над яким зависла чомусь вже «незнайома пісня».

Серце стискувалось і боліло – від зустрічі з омріяним Києвом, у якому владарювали жорстокі чужинці. З людських душ, це Олена гостро і тяжко відчувала, були попередніми вла-

дарями витравлені найбільші цінності – національні почуття, усвідомлення всього українського...

Раніше, як писала вірша «П'ятнадцята осінь», що був створений під згадкою про її «п'ятнадцяту прекрасну осінь», Олена Теліга вже тоді марила Золотоверхим Києвом, марила, як у передчутті любові...

Там, за лісами, неспокійно спить
В боях ранений, мій трагічний Київ...

Ось чому Улас Самчук мав усі підстави заявити і твердити, що вона готувалася до зустрічі з Києвом, як наречена до шлюбу...

Спочатку все було ніби добре, адже Київ зустрів її «жовтогарячим палахкотінням скверів і парків. Але й руїнами, чергами за водою, завішеними чорними вікнами...» Такі були суворі реалії, а в її душі бував інший Київ, – рідний, любий, дорогий, єдиний... І хай їй було напророчено вмерти у ньому, але вона мчала у Київ, справді, як наречена до шлюбу...

Отож ще раз: з початком війни 1941 року Теліга переїздить до Львова, бере участь, як дієва оунівка, в похідних групах ОУН – вони йшли на самопожертву, разом з ними йшла й Олена. І не просто разом, вона завжди йшла трохи попереду, ведучи за собою братів і сестер по організації.

Встигла зробити у Львові багато, але наче прихватцем, чекаючи тієї миті, коли нарешті вирушить до столиці України.

І ось вона з групою Олега Ольжича переїздить до Рівного, а вже 29 жовтня Олена Теліга там, куди поривалася її душа, все її єство – в напівзруйнованому Києві, мчить машиною по Брест-Литовському шосе, подумки підганяючи авто: швидше, швидше, швидше! Нетерпіння дістатися Києва було таким великим, що всю її заповонило. Але заповонило щастям і радістю зустрічі. У Києві її чекав поет і діяльний член ОУН, її наставник по боротьбі Олег Ольжич.

Привітавши Олену з поверненням до Золотоверхого Києва:

«Він нині переживає не кращі свої часи, боюсь, коли б не найгірші, але ми їх маємо перевтілити у кращі. Як треба, то й життям своїм».

І одразу повідомляє, що їй доручено – від імені, звичайно, ОУН – очолити Спілку українських письменників. А також...

– Також... – промовив Ольжич, мить подумавши: – Про все інше – потім. А нині вже час ставати до праці.

Олена й сама була такої думки: менше слів – та ще таких гарних і піднесено-урочистих (скільки їх вже наговорили, навіголошували українці!), пора переходити до діла. І справа повинна бути світлою і радісною – праця для душі, для народу, для рідної України. Щирою була і любов-кохання. Спочатку Олена писала Михайлові Телізі: «Любов свободна, Михайлику, і я ніколи не візьму ніяких обіцянок і нічого подібного. (Це вона писала за рік до весілля.) Робіть, любий, як знаходите краще, ходіть всюди, знайомтесь, танцюйте, „фліртуйте“. І мені Ви ніколи не зробите неприємности. Тільки така любов хороша, як у нас, коли вона не обов'язок, а світле, радісне, вільне щастя... Тільки будьте завжди щирим, а я знаю, що я для Вас – ЄДИНА!»

Ось такої й праці вона багла, – не з принуки, не з обов'язку – а за покликом серця.

І таку працю вона й розпочала в Києві. Вільну, але на грані смертельного ризику. Хтось зауважив: у неї була натура Кармен. А Кармен – це азартна гра зі смертю.

Прибувши в окупований фашистами Київ, очоливши Спілку письменників і журнал «Літаври», Олена вірила, що після війни Україна буде суверенна. Та окупанти планували інакше, а тих, хто думав не так, як вони, і не підкорявся їм, відправляли до Бабиного Яру.

Їй тоді йшов 35-й рік.

Один з гестапівців потім зізнається: він і з-поміж чоловіків не бачив таких мужніх, як ця жінка.

Але про мужність вона тоді не думала (чи думала менше всього) – жила для праці в ім'я волі і кращої долі своєї України. Про те й писала у вірші.

Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.
Тяжке змагання люті душі зоре,
Щоб колосились зерна перемоги.

Ілюзії, якщо вони й були, зникли й розвіялись в один день. І від того на душі стало ще тяжкіше, ніби втратила те, чим жила останні дні. Та духом не падала. Треба було тверезо оцінити ситуацію і починати свою нелегку працю з відновлення в душах українських національного почуття. У статті за 5 жовтня у «Волині», що мала промовисту назву «Розсипаються мури», писала:

«Питання національної самосвідомості на Східній Україні є тепер дуже можливим. Рожеві оптимісти твердять, що 98 % українського населення відчувають себе свідомими українцями в нашому розумінні цього слова. Чорні песимісти понуро пророкують, що в краю, де вже прищепилося сталінське „братерство народів“, національний світогляд буде видаватися диким божевільням, а ті, що його несуть, будуть цілковито чужі на східних землях. Правда є безперечно десь посередині, і наразі – мабуть, ближча до поглядів песимістів.

20 років московської завзятої пропаганди не могли лишитися безслідно».

Треба було починати цю тяжку, але вкрай необхідну працю – збудити в душах українців національні почуття, що ледь-ледь там ще тліли – якщо тліли. Цим мали зайнятися українці із західних земель, вони мали кращі умови для формування свого національного світогляду. Настав час допомогти своїм братам зі Сходу. Олена ще вірила в успіх, писала:

«Ми ж не йдемо накидати згори якусь нову ідею чужому середовищу, лише зливаємося зі своїм народом, щоб спільними силами, великим вогнем любови розпалити знов всі ті почуття, які ніколи не згасали: почуття національної спільноти і гострої окремішності».

За роботу, прибувши до Києва, взялася, не гаючи й дня. Та й зайвих днів – це вона розуміла – вже не було.

Менше слів – більше діла.

5 жовтня 1941 року з ініціативи Олега Ольжича в Києві була створена Українська Національна Рада (УНР), до якої увели й Олену Телігу. УНРа мала стати представницьким органом, який би перебрав на себе цивільну владу на всій території України, окупованій німцями. Гадалося: за допомогою легальних (а де й нелегальних) заходів згуртувати націю для відбудови зруйнованого війною господарства, відродження української мови та культури, а в подальшому, скориставшись зручним моментом – знесиленням обох тоталітарних режимів – гітлерівського та більшовицького у взаємній боротьбі за панування над світом, – взяти всю повноту влади і утвердити нарешті – нарешті! – незалежну Українську державу. А поки що сподівалися, що українська цивільна влада буде діяти паралельно з німецькою військовою владою... Але відразу ж не так почалося, як гадалося наївним керівникам УНРади. З перших днів вони змушені були декларувати перед німцями свою лояльність та меншість. І ще змушені були – німці вже позирали на них косо, – наголошувати на тому, що першочергове їхнє завдання є «допомога всіма силами німецькому вермахту аж до кінцевої перемоги над ворогом України і всього людства – над більшовизмом». У зверненні УНРади до українського народу були такі слова:

«Наступним по важливості завданням є відбудова нашого суспільного і громадського життя в усіх секторах. Наш дух і сила наших рук мають здійснити величезну роботу. Ми мусимо виконати цю роботу, пам'ятаючи про те, що майбутня доля українського народу і України знаходиться в наших руках.

Цю роботу ми повинні виконувати згуртовано, усуваючи будь-які неузгодження. Це повинна бути єдність на всіх рівнях – церковно-релігійна єдність, єдність села і міста. Ми повинні йти згуртованими рядами, як органічне ціле, як моноліт.

До такої єдності і роботи, до послуху, дисципліни і порядку закликає всіх українців Українська Національна Рада, яка була утворена зразу ж після вступу німецьких військ у столицю Київ для мобілізації всіх українських сил, для відбудови нашої зруйнованої держави, суспільного та громадського життя».

Олені Телізі, як відомій на той час поетесі, громадській діячці та члену Культурної реферитури ОУН було доручено в Києві створити Спілку українських письменників. Треба було починати мало не з нуля, хоча Спілка українських радянських письменників існувала до окупації Києва і була вона чималою й вельми впливовою та авторитетною.

Ось що писатиметься в біобібліографічному довіднику «Письменники Радянської (тоді неодмінно – радянської!) України», у ювілейному виданні, випущеному в 1988 році з нагоди сімдесятиріччя республіканської письменницької організації.

Спілка письменників Радянського Союзу – добровільна громадська творча організація, що об'єднує професійних літераторів. Створена в 1934 році на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників (Москва, 17 серпня – 1 вересня). Максим Горький говорив тоді: «Спілка письменників утворюється не для того, щоб тільки фізично об'єднати художників слова, але щоб професійне об'єднання дало їм змогу зрозуміти свою колективну силу, визначити з можливою ясністю різноманітність напрямів її творчості, її цільові настанови і гармонійно об'єднати всі цілі в тій єдності, яка керує всією трудотворчою енергією країни.

Ідеться, певна річ, не про те, щоб обмежити індивідуальну творчість, але щоб дати для неї найширші можливості подальшого могутнього розвитку».

Тоді ж, у 1934 році, була створена і Спілка радянських письменників України, яка об'єднувала сто двадцять членів та сімдесят три кандидати в члени Спілки письменників.

Нині Спілка письменників України налічує понад тисячу сто членів. В ній працюють прозаїки, поети, критики, драматурги, перекладачі, які пишуть українською, російською, єврейською, білоруською, молдавською, грузинською, грецькою, французькою, чуваською та іншими мовами. Найвищим органом її є з'їзд, а в період між з'їздами – обране таємним голосуванням правління, яке в свою чергу обирає Президію та Секретаріат. Постійно працюють творчі об'єднання прозаїків і поетів, комісії критики й теорії літератури, нарису і публіцистики, драматургії, гумору та сатири, художнього перекладу, військово-художньої літератури, дитячої та юнацької, пригодницької та науково-фантастичної літератури, по роботі з молодими авторами, по зв'язках з братніми літературами, іноземна та приймальна комісії. В усіх областях республіки діють обласні письменницькі організації.

Тоді, восени сорок першого і наприкінці його червоні під ударами німецьких армій, терплячи жакливі поразки, стрімко відкочувались від західних кордонів на Схід, аж до Волги, і здавалось, будуть тікати далі й далі і навіть Москва ось-ось буде взята Гітлером і перетворена на руїни й пустку, що їх потім з наказу фюрера заллють водами штучного моря; так ось тоді здавалось, що вже не воскреснути більшовицькому царству, йому надходить стрімкий і нищівний крах і на «обломках самовластя» більшовицького настав час створювати Українську незалежну державу. Що німці з цього приводу – побудова якоїсь там незалежної держави, – думали інакше, зовсім-зовсім інакше, ще не вірилось. А вірилось членам ОУН – іншій націоналістичної сили тоді не було, – що німці допоможуть створити самостійну Україну. Тож оунівці з

похідних груп гаряче взялися до роботи, якої був ще непочатий край. Олені доручили культуру, себто створити нову Спілку українських письменників. Олена взялася до праці. І тут виявилось, що створювати у Києві Спілку українських письменників ні з чого. Майже ні з чого. Чи – ні з кого. Де вони поділися, «інженери людських душ», як їх ще недавно величали в більшовицькій імперії? А було ж їх за дві з чимось сотні – перед початком війни.

Другий з'їзд письменників України (радянської!) відбудеться вже по війні, у 1948 році, і письменників виявиться загальним числом 263. В окупованому ж Києві ніяких письменників – не кажучи вже про їхню спілку, – не виявилось.

Частина письменників, як заgrimіли тяжкі бої за Київ, самоевакуювалась за принципом «хто куди», але переважна їх більшість була організовано вивезена. В евакуацію. Разом із сім'ями. Було подано залізничний ешелон з великої низки вагонів, всім творцям красного письменства та членам їхніх сімей визначено у вагонах місця, і спецешелон, тихо й нечутно відчаливши від перону вокзалу Києва, вирушив на Схід, до Волги – в Саратов та інші міста Росії, де українські письменники – в основному цвіт спілки – і перебуватимуть аж до звільнення Києва.

Отож, констатувала Теліга, у Києві, в окупованому Києві українських письменників не виявилось – треба було заново створювати Спілку українських письменників.

Велено – цим клопотався від імені проводу ОУН Олег Ольжич – зроблено.

15 листопада 1941 року відбулися загальні збори новоутвореної Спілки українських письменників. Класиків у її рядах не було, як і видатних та визначних, все молоді, ще нікому не відомі, а то й початківці... (Як пізніше виявиться, і графомани теж, а цих де й не сій, а вони вродять рясно.)

Загальні збори затвердили тимчасовий статут Спілки. Новоутворена Спілка повинна була стати, по суті, клубом за інтересами, де мало зосереджуватися творче життя, і систематично – раз на тиждень – творці мали збиратися для обговорення творів своїх усіх жанрів та літературні й літературно-філософські питання. У роботі мали брати участь всі члени Спілки, запрошувалися працівники суміжних галузей мистецтва. Було обрано правління Спілки у складі: голова – Олена Теліга, заступник голови – Борис Вінницький, секретар – Іван Ірлявський. Задумано було організувати при Спілці видавництво «Культура» та журнал з тією ж назвою, готувалися випускати літературно-критичний альманах (в подальших планах було видання творів тих письменників, які за більшовиків були репресовані й знищені, зокрема, в першу чергу видання поезій Євгена Плужника).

Також при редакції газети «Українське слово» вирішено було випускати журнал «Літаври», редактором якого призначили Олену Телігу.

Літературна молодь, що набігла до Спілки, була різна. Одні здібні, як кажуть, подавали надії, інші – так собі. Сіренькі до безнадійності, але дуже хотіли «творити». Одні усвідомлювали себе українцями, тож прислухалися до порад відомої поетеси й голови Спілки і разом з нею намагалися створити правдиве українське мистецтво. Інші, «виховані більшовицькою пропагандою», націоналістичних ідей не сприймали, хоча... Один поперед одного спішили пристосуватися до нових реалій, «переорієнтовувалися», а це значить, що одні імена заміняли іншими. Раніше писали про Сталіна, тепер про Гітлера. І бігом несли свої писання до «Літаврів»: друкуйте пошвидше, це ж про самого фюрера великого німецького народу! Посипались славослів'я на адресу «визволителів». Теліга такі римовані вправи не приймала і друкувати категорично відмовлялася – ображені «творці» бігли з доносами на неї до гестапо.

Доноси множилися жахливо швидко, над головою Олени Теліги почали згущуватися чорні хмари.

Про роботу Олени Теліги на посаді редактора «Літаврів» один з авторів так після війни згадуватиме:

«Я передав редакційну теку „Літературного додатку“ пані Телізі. Вирішено випускати окремо від „Українського Слова“ літературний часопис, якому пані Теліга дала назву – „Літаври“. Така назва всім нам, редакційним працівникам, була до вподоби. І ніхто з нас її не заперечував – така свіжа і головне бойова, що відповідала духові наших революційних буднів і свят.

– Нехай гримлять наші „Літаври“, щоб аж світ почув, – сказав хтось із нас із піднесенням.

Олена Теліга уважно перероблювала кожен матеріал, деякий позначала червоним олівцем і відкладала окремо. Інші клала, вже без порядку, в одну купу, а потім подала їх мені:

– Прошу цей мотлох кинути до коша, – сказала мені, – це фольксдойчівська графоманія. Це, мабуть, ті ж самі писаки, що й Сталінові так щедрували. Як по-вашому? А гляньте ось на цю нісенітницю – „Серце німецького вояка“. Це писала пані Н. К. Яка швидка, вже встигла розкусити й серце німецького вояка! Бідна жінка, я можу їй тільки співчувати, але не можу допомогти. Хай береже в своєму альбомі. „Літаври“ – тільки для українського серця».

Ще зішлемось на конкретні факти, що їх наводить Надія Миронець у своїй праці «І злитись знову зі своїм народом»:

«Яр Славутич, який у роки війни сам був підпільником, за дорученням Чернігівської Січі відвідував столицю і як молодий поет спілкувався з Оленою Телігою, також свідчив, що вона засуджувала некритичне ставлення деяких авторів до німецького фашизму. Він не раз чув її блискучі промови на нелегальних зібраннях. „О. Теліга, – писав він, – палко викривала політику Гітлера щодо України, називаючи німецьких фашистів і всіх російських комуністів колонізаторами, загарбниками, ворогами української самостійності“. Про свої враження від зустрічі з нею Яр Славутич розповів у біографічній поемі „Моя доба“, де є спеціальний розділ „Теліга в Києві“. У ньому відображені жахливі картини окупованого фашистами Києва, коли на зміну московським зайдам нарінули німецькі орди й „несуть неволю, нищення і гніт“.»

Нараз, як грім із темрявих небес,
Літаври б'ють на радість Україні;
Похідна група розгортає скрес.
Теліга, Ольжич, Рогач солов'їні
Пускають поклики на світ увесь —
І по безкрай, по страшній руїні
Дзвенить оунівський, відважний клич
Надії, віри – мов луна сторіч!

«Кріпись, народе! В цю пекельну пору
Жени від себе навісний кінець.
Поліську Січ, посвятну і сувору,
Веде з підпілля Бульба-Боровець.
Кріпись, народе, не ховайся в нору,
Куди втікає лиш партацький мрець.
Простуй до волі серед бід і лиха!» —
Голосить гасло бойове Теліга.

На сторінках «Літаврів», перше число яких вийшло в світ 16 листопада 1941 року, проповідувалися націоналістичні ідеї, друкувалися кращі зразки української літератури, читачі мали змогу ознайомитися із творами Є. Маланюка, О. Олеса, О. Ольжича, О. Стефановича та інших, які були заборонені для друку в радянській Україні, а також з творами письменників, знищених більшовицьким режимом, – Є. Плужника, О. Влизька, Г. Косинки, улюбленого письменника Олени Теліги М. Хвильового та інших.

Недовго судилося гриміти «Літаврам», 7 грудня вийшло останнє, четверте число. У неймовірно тяжких умовах працювала Спілка українських письменників. Але за короткий час Олені Телізі вдалося згуртувати навколо себе чимало талантів. 15 січня 1942 року вона писала Олегові Лашенкові до Праги: «Боже мій, який цікавий журнал можна би видавати тепер у Празі, коли б я передавала звідси матеріял!» Безумовно, це було результатом невтомної діяльності Олени Теліги, великої притягальної сили її особистості.

Дні Олени Теліги були вщерть заповнені роботою. Її бачили то в редакції «Українського Слова» на вулиці Бульварно-Кудрявській, 24, то в приміщенні Спілки українських письменників на Трьохсвятительській, 23, то на Короленка, 54 (тепер – Володимирська), де розмістилася Українська Національна Рада, то на бульварі Шевченка, 10, в очолюваному Іваном Кавалерідзе відділі мистецтв міської управи Києва, то в самій управі. Завжди підтягнута і елегантна, незважаючи на голод і холод у Києві, бадьора і готова підтримати інших.

Олена Теліга потурбувалася про створення при Спілці українських письменників кооперативу «Слово», який допомагав налагодити постачання письменникам додаткового хліба, зверталася до Українського Червоного Хреста в справах допомоги тому чи іншому письменникові. Марко Антонович, який восени 1941 року працював у видавництві «Українського Слова» і якийсь час мешкав в одному «колгоспному» помешканні на нинішній Володимирській вулиці разом з Оленою Телігою та іншими товаришами, котрі прибули з похідними групами ОУН, так згадував ті часи: «Найчастіше ми бачилися ввечері, коли всі приходили додому, бо ж у Києві тоді була поліційна година від смеркання до світання. У цілому помешканні була єдина тепла, або може краще сказати, не дуже холодна кімната – кухня, і там ми їли спільну вечерю, яка день у день складалася лише з однієї страви: гороху, звареного на воді, без солі й товщу, – а все ж таки це була основна наша їжа на день. Там, за теплим гороховим супом, якщо ту страву можна було так назвати, обговорювалися щоденні переживання, різні зустрічі, справи. І хоч Олена Теліга була найстарша між нами – їй тоді було вже понад тридцять, – вона виявляла себе дуже добрим товаришем, радником, рішуче протестувала проти того, щоб ми брали під увагу те, що вона жінка, й давали їй якісь пільги в тих, до речі, не надто вибагливих господарських обов'язках.

Під час всього того періоду я пригадую її в тому самому суворому чорному костюмі й чорному капелюсі. Це викликало враження певної суворости, і справді, вона була суворою до себе й до інших, які пробували свої особисті інтереси поставити понад національну справу, для якої ми всі там були. Крім того, вона була рішуча, безкомпромісова, а при тому дуже невимоглива щодо особистого життя й витривала, якщо мовити про терпіння різних невідгод у неопалюваному помешканні, де вночі замерзала вода в шклянках і де лише в кухні і то ввечері, коли ми трохи топили, було тепліше. Однак у особистому житті вона була дуже мила, тепла, товариська!»

Знаходила Олена Теліга час і для поетичної творчості, хоч, здавалося, було не до того. Корній Товстюк, що був разом з нею в Києві восени 1941 року, писав у своїх споминах: «Олена Теліга в той час працювала над твором про героїзм спартанців і його відлуння в Україні. Мій брат Георгій Дідів як латиніст консультував Олену.»

Твір починався з епіграфа: «Dic, hasps Spartaе, nos hic vidisse jacentos, dum santis Patriae legibus obsequimur! – Скажи, подорожнику, Спарті, що ти нас тут бачив полеглих після того, як ми виконали свій святий обов'язок перед Батьківщиною!» (Ці слова написані на могилі оборонців Спарти.)

Олена передчувала, що їй і її друзям судилося повторити подвиг спартанців, готувала себе до цього.

З великими труднощами серед суворої зими дістався до Києва її коханий Михайлик. Улас Самчук, до якого він заїздив по дорозі в Рівне, згадував, як він його проводжав у цю нелегку путь. «...В середу 29 листопада, в годинах ранніх за бурхливої сніжної погоди, я виряджав його

в дорогу до Києва. Він їхав відкритим тягаровим автом... сидів на якихсь скриньках якогось майна, бо в кабінці не вистало для нього місця. Він був увесь закутаний різними теплими одягами, голова покрита плетеним наголовником, що мав вигляд лицарського шолома, на руках мав великі, теплі рукавиці. Небо сипало згори снігом і засипало його білим, легким пухом. Коли авто рушило, він помахав мені на прощання своєю тяжкою рукавицею».

У Києві Теліги кілька разів міняли помешкання. Якийсь час жили по вулиці Караваївській (тепер – Льва Толстого), недалеко сусідами були О. Ольжич, О. Штуль, І. Рогач, О. Чемеринський. Збиралися, щоб обмінятися новинами, виробити тактику поведінки в обстановці, що ускладнювалася з кожним днем.

Дуже швидко стало зрозумілим, що німці не будуть миритися з будь-якими діями, спрямованими на відродження Української держави. Адже це зовсім не входило в їхні плани, які передбачали розчленування України з майбутнім приєднанням її до Німеччини. В інструктивних вказівках рейхскомісаріату України говорилося, що він буде мати своїм завданням готувати все тісніше приєднання цієї території до Німеччини.

Із листів знайомих відомо, що в Києві Олена Теліга мешкала в якомусь чи не самому глухому провулку, на першому поверсі старого двоповерхового будинку, напівцегляного, напівдерев'яного (другий поверх), що в негоду скрипів, як кректав, наче скаржився на свою долю.

За свідченням друзів Теліг, Олена й Михайло спочатку мешкали по вулиці Короленка (тепер Володимирська), 45, де жили всі члени Культурної референтури ОУН, а потім перебралися на Караваєвську (у будинок, який до війни належав видавництву «Комуніст») – тепер ріг вул. Л. Толстого і Паньківської, 25/2. Теліги мешкали в тій частині, яка нині має адресу вул. Льва Толстого, 25/18.

За свідченням О. Ждановича, будинок не мав печей, був пристосований до центрального опалення, яке не працювало в окупованому Києві. А коли якось включили систему, почали лопатися труби й опалення виключили. Оскільки вода постійно замерзала, а отже, й постійно лопалися труби, відключили й воду. Ще згодом відключили й світло. До всього ж – у півночі й холоді – не було чого їсти. «Це приблизний образ, як жила пані Олена в Києві. Але пані Олена трималася знаменито, мало того, вона своїм дзвінким сміхом, який не покидав її, тримала інших... Щодня приходили до неї десятки голодних, перемерзлих і вичерпаних письменників, критиків, професорів, ілюстраторів – автори й працівники „Літаврів“, члени СПУ – за порадою або допомогою. Допомогти майже не мала чим. Віддавала свої гроші, змагалась за гонорари, за позики, за обіди, і люди відходили потішені й підтримані душевно.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.